

Johan Laidoneri teenistusest Vene armees aastail 1901–1918

Reigo Rosenthal

1884. aasta 31. jaanuaril¹ Viljandimaal Viiratsi vallas Raba renditalus Jaak ja Mari Laidoneri vanima lapsena sündinud tulevane Eesti Vabadussõja ülemjuhataja olevat nooruses sõjaväelase elukutse asemel unistanud hoopis metsateadlase omast. Pere majandusliku kitsikuse tõttu otsustas 1900. aastal Viljandi linnakooli lõpetanud Johan Laidoner astuda siiski sõjakooli, kus õppemaksu tasus riik.² Ilmselt polnud see elukutse talle ka muidu vastumeelt. Laidoneri koolipõlvesõber Aleksander Simon, kellest sai hiljem samuti ohvitser, on meenutanud, et Viljandi linnakoolis oli õpetajaid, kes nägid hea meelega oma kasvandikke tulevikus sõjaväelase elukutset valimas. Seda mõjutas tugevasti ka koolide sõjalise õpetuse inspektor staabikapten Grinevski.³ Kõik need inimesed „mõistsid süüdata õpilaste südames armastust distsipliini ning kaitseväes maksva korra vastu ja maalida isamaakaitsjate elu nii selgelt, et paljud ka pärast kooli lõpetamist vabatahtlikult kaitsevärke astusid”⁴ Lisaks andnud Laidone-rile tõuke sõjaväelase elukutse valimiseks talle muljet avaldanud tagava-raväelaste õppused Viljandi lähedal ning otsustamise ajal parajasti loetud Lev Tolstoi romaan „Sõda ja rahu”⁵

Enne sõjakooli astumist tuli läbida sõjaväeteenistus mõnes väeosas. 1900. a sügisel, olles 16-aastane, tegigi Laidoner katse astuda vabataht-

¹ Kõik kuupäevad kuni 1918. a 31. jaanuarini on antud Juliuse kalendri järgi.

² „Maria Laidoneri lugu. Kirja pandud Kaupo Deemanti poolt,” – Kindral Johan Laidoner – 115 aastat sünnist (Tallinn: Tammiskilp, 1999), 164; Artur Rätsep, Ruudi Toomsalu meenutab (Tallinn: Videvik, 2001), 11.

³ A[leksander] Simon, „Vastarinde juht – lumesõjas,” *Võitleja* nr 1 (1954), 6.

⁴ A[leksander] Siimon, „Elust ja tegevusest,” – Johan Laidoner: mälestusi kaasaeglasilt (Tallinn: Vabariigi Ohvitseride Keskkogu, 1934), 36.

⁵ Richard Maasing, „Kaukaasias ja maailmasõjas,” – Johan Laidoner: mälestusi kaasaeglasilt, 54.

likuna sõjaväkke, kuid lükati komisjonis tagasi põhjendusega, et tema rinnaümbermõõt ei vasta normile. Tal soovitati järgmisel aastal uuesti proovida.⁶ Laidoner lahkus vanematekodust Viljandis ja suundus Aljutino mõisa Peterhofi maakonnas, kus ta onu Peeter Saarsen oli mõisa-
valitseja. Viimane meenutas hiljem, et õepoeg oli sõjaväkke astumise ebaõnnestumisest päris meeleheitel ning kaalus koguni mõisavalitseja elukutset. Siiski julgustas onu teda veel kord katsetama.⁷ Ligi aasta töötas Laidoner Aljutino mõisas, täiendades ka oma vene keele oskust;⁸ samuti aitas onu tal sooritada eksternina 6. klassi lõpueksamid Peterburi Jakov Gurevitši erarealkooli juures.⁹ Peeter Saarsen iseloomustas Laidoneri: „[---] armastas väga oma vanemaid ja vanemad ka teda. Oli sõnakuulelik ja väga tähelepanelik. [---] Sõpru oli tal võrdlemisi vähe, kuid valitud; iseloomult oli kinnine ning ei armastanud lobisejaid. Oli eluviisilt kaine, korralik, armastas käia puhtalt riides ja ei tundnud huvi pidude ega teiste lõbustuste vastu.”¹⁰

1902–1905: jalaväe junkrukoolis Vilniuses

7. augustil 1901 võeti Laidoner 2. järgu vabatahtlikuna sõjaväkke ja ta asus teenima Kaunases 110. Kaama jalaväepolgus. Ta lõpetas polgu õppekomando ning 1. septembril 1902 lubati tal astuda jalaväe junkrukooli Vilniuses (tollase nimega Vilnos), kus ta määrati üldklassi, riviliselt aga sõjakooli 2. roodu.¹¹ Junkrukoolid asutati pärast Krimmi sõda kompenseerimaks sõja ajal teravalt ilmnunud ohvitseride nappust. Junkrukoolide vastuvõtutingimused andsid tõuke Vene armee ohvitseride sotsiaalse

⁶ Troadi Lango, „Lapsepõlv ja vanemate elukäik (ema jutu järgi)” – Johan Laidoner: mälestusi kaasaeglasilt, 27.

⁷ A. Laats, „Onu Peeter Saarsen jutustab” – Johan Laidoner: mälestusi kaasaeglasilt, 32–33.

⁸ Lango, 27.

⁹ Andmed J. Laidoneri teenistusaja arvestuse ja pensioni maksmise aluste kohta: Eesti Riigiarhiiv (edaspidi ERA) 2553.1.1, 21; J. Laidoneri teenistusleht 1912, ERA 2553.1.96 pagineerimata; Villem Leopold Saarsen, See mis ma nägin (Stockholm: V. Saarsen, 1978), 10.

¹⁰ Laats, 33.

¹¹ J. Laidoneri teenistusleht 1912; Mart Tuisk, „Eluloolisi andmeid” – Johan Laidoner: mälestusi kaasaeglasilt, 426.

baasi laienemisele ning võimaluse ka eesti ohvitserkonna kujunemiseks.¹² Vilniuse junkrukoolile oli omane võrdne suhtumine junkrutesse hoolimata nende rahvuslikust päritolust.¹³ Samas ei kuulunud kool privileeeritud sõjakoolide hulka ning aadlike osakaal õpilaste seas oli seal teiste sõjakoolidega võrreldes väike. Just Vilniuse sõjakooli oli lõpetanud suurem osa Vabadussõja kõrgemaid juhte.¹⁴ Koos Laidoneriga õppisid seal näiteks Jaan Soots, Jaan Rink, Paul-Adolf Lill ja Rudolf Johannes Reimann.¹⁵ Junkrukooli kursus kestis kolm aastat ning selle aja jooksul ülendati Laidoner allohvitseriks (21. detsembril 1902), portupeejunkruks (18. septembril 1904) ja 2. roodu veltveebliks (5. detsembril 1904).¹⁶ Igas roodus oli vaid üks veltveebel ning sellele ametikohale nimetati ülemuste positiivselt silma paistnud junkrud.¹⁷ 2. roodu ülem tuletas oma toonast veltveebli „väga kiitvate sõnadega” meelde veel 1909. aastalgi.¹⁸ Paul Lill iseloomustas hiljem junkrukooliaegset Laidoneri: „[---] tagasihoidlik ning vähese jutuga, kuid loogilise mõtteviisiga, selge peaga, teravameelne, lühikese ja tabava kõnega kadett, kes ei lasknud kellelgi oma „varbale astuda.””¹⁹ 1903. aastal Vilniuse junkrukooli astunud ja 2. roodu määratud Krišjānis Berķis meenutas aga Laidoneri kohta: „Vaikne ja rahuarmastaja iseloomult, oli ta abipakkuv meile, noortele algajatele [---].” 2. roodu veltveebliks esinenud Laidoner „õiglase, kindla, nõudliku, kuid abistaja ülemana. Väljaspool teenistust oli ta meile heaks sõbraks.”²⁰ Rudolf Reimanni, 1. roodu veltveebli sõnul oli Laidoner „kindla iseloomu, hea

¹² Mati Kröönström, „Eesti rahvusest kaadriohvitserid Vene armees aastail 1870–1917,” – Vene aeg Eestis: Uurimusi 16. sajandi keskpaigast kuni 20. sajandi alguseni, koost Tõnu Tannberg, Eesti Ajalooarhiivi toimetised = Acta et commentationes Archivi Historici Estoniae 14 (21) (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2006), 317–318.

¹³ Kristjan Berkis, „Liitlased koos koolipingil,” – Johan Laidoner: mälestusi kaasaeglasilt, 43.

¹⁴ Kröönström, 319.

¹⁵ Paul Lille teenistusleht, ERA 495.7.2776, 2p; Jaan Ringi teenistusleht, ERA 495.7.4819, 14p; Jaan Sootsi teenistusleht, ERA 495.7.5448, 12p; R. Reimann, „Mälestusi ja soove,” – Johan Laidoner: mälestusi kaasaeglasilt, 250.

¹⁶ J. Laidoneri teenistusleht 1912.

¹⁷ Siimon, 36.

¹⁸ Saarsen, 18.

¹⁹ Paul Lill, „Mälestuste kilde,” – Johan Laidoner: mälestusi kaasaeglasilt, 39.

²⁰ Berkis, 43–44.

korraldusvõime ja eeskujuliku käitumise tõttu [---] suures lugupidamises niihästi alluvate kui ka ülemuse juures”.²¹

Laidoneri väga hea õppeedukus – ta oli oma lennu silmapaistvaimate seas²² – lubas tal lõpetada 1905. a 22. aprillil 1. järgu tunnistusega ning teda autasustati õppetulemuste eest kuld-uuriga. Samal päeval ülen-dati ta alamleitnandiks.²³ Kooli 1. järgus lõpetamine andis õiguse kolme aasta pärast leitnandiks ülendamiseks, 2. järgus lõpetanud võisid sellele loota alles pärast nelja aastat.²⁴ Kolme ja poole aasta pärast, alates 1908. a 30. oktoobrist, kandiski Laidoner leitnandiõlakuid.²⁵ Kooli ülem tõstis lõpetamise päeval Laidoneri esile kui üht andekaimat ja eeskujulikemat tema ajal õppinuist ning ennustas talle kindralstaabi ohvitseri karjääri.²⁶

1905–1909: 13. Jerevani Tema Kõrguse ihugrenaderide polgus Manglisis

Sõjakooli veltveebliina lõpetanutel oli õigus valida vakantsete teenistuskohtade seast enne teisi.²⁷ Laidoner valis oma tulevaseks teenistuskohaks 13. Jerevani Tema Kõrguse ihugrenaderide polgu, mis paiknes Gruusias Manglisi linnakeses. Tavaliste jalaväepolkudega võrreldes peeti grenaderi- ja eriti kaardiväepolkusid prestiižikamateks teenistuskohadeks. 7. juulil 1905 jõudis Laidoner polku ja määrati 9. roodu nooremohvitseri ametikohale.²⁸

1905. a Vene revolutsioon haaras ka Kaukaasiat. Septembris-oktoobris oli Laidoner arvatavasti koos 9. rooduga Thbilisis valveteenistuses.

²¹ Reimann, 250.

²² Maasing, 54.

²³ J. Laidoneri teenistusleht 1912.

²⁴ E. Месснер, С. Вакар, Ф. Вербицкий, „Российские офицеры,” – <http://www.rovs.atropos.spb.ru/index.php?view=publication&mode=text&id=39>, 18. märts 2011.

²⁵ J. Laidoneri teenistusleht 1912.

²⁶ [V. Saarsen], „Õhtu ülemjuhataja kodus,” – Johan Laidoner, koost Villem Saarsen (Stockholm: [s.n], 1953), 14.

²⁷ Месснер, Вакар, Вербицкий.

²⁸ J. Laidoneri atestatsioon 1909 ja teenistusleht 1912, ERA 2553.1.96.

Detsembri lõpus saadeti ta taas Tbilisisse sealse garnisoni tugevduseks, sealt 1906. a jaanuari alguses aga maha suruma rahutusi Gori piirkonnas.²⁹ Laidoner kirjutas hiljem, et selleks rakendatud Jerevani polgu 100-mehelisel komandol, kus ta oli ühe poolroodu ülem, relvi siiski kasutada ei tulnud, sest sõjaväe kohalviibimine kainestas mässulised meeleolud. Arreteeriti osa mässajaid, kes anti üle sandarmitele.³⁰ Mais naasis Laidoner komanderingust polku. 1. augustist kuni 2. oktoobrini 1906 täitis ta ajutiselt polgu õppekomando ülema kohustusi. 1907. a jaanuarist aprillini oli ta komandeeritud polgu 4. pataljoni juurde Mihhailovo jaamas. Sama aasta 10. märtsil autasustati teda Püha Stanislavi 3. järgu ordeniga.³¹ Laidoneri sõnul anti see talle tegevuse eest Gori piirkonna rahustamisel 1906. aastal.³² 1907. a septembris komandeeriti Laidoner koos polgu osadega Tbilisi jaama; kuni 1908. a aprillini tegutseti Taga-Kaukaasia raudteeliini valvel.³³ Ta saatis koos alluvatega ronge ning sai sellega seoses palju Kaukaasias ringi reisida.³⁴ Pärast polku tagasijõudmist täitis Laidoner 1908. a juulis paar päeva 10. roodu ajutise ülema kohustusi, oktoobris oli aga kaks nädalat polgu kuulipildujakomando ajutine ülem ning kaks nädalat polgu ajutine adjutant. 22. novembril 1908 määrati nüüd juba leitnant Laidoner 12. roodu ülema ajutiseks kohusetäitjaks. Sellele ametikohale jäi ta teenistuslehe järgi otsustades kuni 1909. a augustini, mil ta komandeeriti Peterburi Keiserliku Nikolai Sõjaväeakadeemia sisseastumiseksamitele.³⁵

---

²⁹ J. Laidoneri teenistusleht 1912.

³⁰ J. Laidoneri ülekuulamisprotokoll 21.03.1952, Eesti Riigiarhiivi filiaal (ERAF) 129SM.1. 28797, 3. kd, 360–361.

³¹ J. Laidoneri teenistusleht 1912.

³² J. Laidoneri ülekuulamisprotokoll 21.03.1952, 361.

³³ J. Laidoneri teenistusleht 1912.

³⁴ Maasing, 54.

³⁵ J. Laidoneri teenistusleht 1912; Mati Õun kinnitab, et Laidoner oli 1908. aastal ka ühe nädala Jerevani polgu 3. pataljoni ajutine adjutant, kuid peab osutama, et teenistuslehel on vastav sissekanne siiski maha tõmmatud (vt Mati Õun, Teenistus „Vene sõjaväes,” – Kindral Johan Laidoner – 115 aastat sünnist, 21).

1909–1912: sõjaväeakadeemias

Nikolai sõjaväeakadeemia eesmärk oli anda üldine mitmekülgne sõjaväeline kõrgharidus. Akadeemia nõutud tulemustega lõpetanud ohvitserid arvati kindralstaabi kutseliiki ning neid peeti armee eliidiks. Kindralstaabiohvitserid olid rahuajal sõjaväelise karjääri tegemisel eeliseisus, neid eelistati komandöri- ning staabiametikohtade täitmisel, samuti ülendati neid kiiremini. 20. sajandi alguses lõpetas akadeemia igal aastal 1. järgus keskmiselt 50–70 ohvitseri, samas kui eelkatsed sinna astumiseks sooritas tuhatkond meest.³⁶ Akadeemiasse pääsemine oli niisiis paljude noorte ohvitseride unistus. Vastuvõetavad pidid enne olema teeninud vähemalt kolm aastat riviohvitserina. Sisseastumiskatseteks valmistumine nõudis palju tööd. 1909. a märtsis sooritas Laidoner edukalt eelkatsed Kaukaasia sõjaväeringkonna staabi juures taktika, poliitilise ajaloo ja vene keele alal. Eelkatsete läbimine andis õiguse sooritada sisseastumiseksamid akadeemia enda juures Peterburis, kuhu ta 20. augustil, niisiis pärast nelja-aastast teenistust Kaukaasias, saabuski.³⁷ Oma ülemustelt Jerevani polgus oli Laidoner saanud kaasa väga hea atestatsiooni. Nii iseloomustas teda 9. roodu ülem: „Väga võimekas, arenenud ohvitser. Huvitub sõjaasjandusest, jälgib sõjakirjandust. Teenistusse suhtub kohusetruult. Nõudlik ja visa. Alluvate eest hoolitseb. Oma viljaka tööga roodus osutab rooduülemale suurt abi. Kõlbelised põhimõtted suurepärased. Iseloom tasane, rahulik. Tugeva tervisega.” 3. pataljoni ülem märkis lühidalt: „Suurepärase ohvitser igas suhtes.”³⁸

Augustis ja septembris andis Laidoner eksamid, mis hõlmasid taktikat, administratsiooni, fortifikatsiooni, suurtükiasjandust, matemaatikat, ajalugu, maateadust, kõikide väeliikide määrustikke, saksa ja prantsuse keelt, joonistamist ja ratsutamist. Sooritanud need edukalt, arvati ta

³⁶ Андрей Ганин, Атаман А. И. Дутов (Москва: Центрполиграф, 2006), 52–53; Месснер, Вакар, Вербицкий.

³⁷ Andres Larka, „Akadeemias” – Johan Laidoner: mälestusi kaasaeglasilt, 48–49; J. Laidoneri teenistusleht 1912.

³⁸ J. Laidoneri atestatsioon 1909, ERA 2553.1.96.

4. oktoobril akadeemia nooremisse klassi.³⁹ Noorema klassi lõpueksamid sooritas Laidoner tulemustega, millega oli esimeste seas, ning 15. septembril 1910 viidi ta üle vanemasse klassi. Akadeemia õppeprogrammi peeti üldiselt raskeks ja isegi ülekoormatuks. Kahe aasta jooksul omandati teadmisi strateegias, administratsioonis, taktikas, geodeesias, topograafias, sõjaajaloos, Venemaa ja Euroopa ajaloos, riigi- ja rahvusvahelises õiguses, statistikas, inseneri-, suurtüki- ja sõjamereasjanduses. Käidi ekskursioonil Kroonlinna kindluses ja Balti laevastiku alustel, Ohta suurtüki väepolügoonil, ohvitseride kütikoolis (*Офицерская стрелковая школа*) Oranienbaumis. Õpiti ka ratsutamist ning kohustuslikult ühte võõrkeelt, millele oli soovi korral võimalik juurde võtta veel kuni kaks. Laidoner õppis ilmselt saksa ja prantsuse keelt. Sooritanud hästi ka vanema klassi lõpueksamid, arvati Laidoner 13. septembril 1911 täienduskursustele. Akadeemias hinnati 12 palli süsteemis ning täienduskursustele lubati vaid need ohvitserid, kes olid lõpetanud vanema klassi keskmise hindega vähemalt „10” ja kellel polnud mitterahuldavaid märkusi. Ülejäänud loeti akadeemia lõpetanuks 2. järgus, mis võttis neilt võimaluse saada tulevikus kindralstaabi kutseliiki. Täienduskursused tuli kindralstaabi kutseliiki arvamiseks läbida keskmise hindega vähemalt „10” ning olgu kohe öeldud, et Laidoner tuli sellega ka toime. Kursuste jooksul kirjutas ja kandis ta ette sõjaajaloolise töö Preisi-Prantsuse sõjast ning taktikalise töö Vene-Jaapani sõja näitel. 1912. a jaanuarist aprillini lahendasid kursused strateegilisi ülesandeid.⁴⁰ Ühtlasi on väidetud, et Laidoner kuulus akadeemias õppimise ajal Peterburi ülikoolis rahvusvahelise õiguse ja majandusteaduse loenguid ning külastanud lisaks innukalt muuseume, ooperit ja kontserte.⁴¹ 19. mail 1912 lõpetas ta akadeemia 1. järgus ning õppetulemuste eest, millega oli oma lennu silmapaistvaimate seas, autasustati teda Püha Anna 3. järgu ordeniga. 28. mail saadeti Laidoner tagasi oma teenistuskohhta Jerevani polgus.⁴²

³⁹ Larka, 49–50; J. Laidoneri teenistusleht 1912.

⁴⁰ Larka, 50–53; Ганин, 53–54.

⁴¹ [Saarsen], 14.

⁴² J. Laidoneri teenistusleht 1912; Larka, 53.

Huvipakkuvad on ka Laidonerile akadeemia õppejõudude antud hinnangud. Kindralstaabi polkovnik Mihhail Bontš-Brujevitš märkis 1910. a vanema klassi atestatsioonis: „Füüsiliselt terve. Kasvatatud. Töökas. Vaimuannetelt üle keskmise. Sobiv kindralstaabi teenistusse.” Täienduskursustel märkis kindralstaabi polkovnik Anatoli Keltševski: „Paistab silma tagasihoidlikkusega ja erilise kiindumusega sõjaasjandusse.”⁴³ Kaaslane akadeemia päevilt, Andres Larka, hindas Laidoneri „hiilgavat mälu ja kiiret taipamist”.⁴⁴ Peale leitnant Larka (kes lõpetas samuti 1912. aastal) õppisid tulevastest Vabadussõja kõrgematest juhtidest Laidoneriga samal ajal akadeemias leitnant Paul Lill (lõpetas 1911) ja leitnant Jaan Soots (lõpetas 1913). Kõik nad lõpetasid 1. järgus ning Soots ja Larka said õppetulemuste eest samuti Püha Anna ordeni 3. järgu. Et Paul Lille aga kindralstaabi kutseliiki ei arvatud, võib oletada, et tal ei õnnestunud täienduskursustel saavutada nõutud keskmist hinnet.⁴⁵

Õpingute ajal Peterburis abiellus Laidoner Maria Kruszewskaga. Laulatus toimus 30. oktoobril 1911 akadeemia kirikus. Maria (sündinud 24. novembril 1888) oli isa poolt poolakas, Maria ema oli poolatar üksnes ema poolt, Maria ema isa oli venelane. Ema oli Maria varases lapsepõlves lahutanud ja uuesti abiellunud, seekord venelasest raudteeinseneriga.⁴⁶ Esimest korda olid Laidoner ja Maria Kruszewska kohtunud juba 1904. aastal Vilniuses ning pärast Laidoneri Kaukaasiasse teenima minekut olid nad kirj vahetuses, mis küll hiljem jäi harvemaks⁴⁷ või teistel andmetel katkes üldse.⁴⁸ Peterburis kohtusid nad uuesti: Maria õppis seal välismaiste keelte kõrgematel kursustel prantsuse keelt,⁴⁹ tal oli ka muusika-

⁴³ ERA 2553.1.96, pagineerimata.

⁴⁴ Larka, 53.

⁴⁵ Andres Larka teenistusleht, ERA 495.7.2544, 98; Paul Lille teenistusleht, ERA 495.7.2776, 2p; Jaan Sootsi teenistusleht, ERA 495.7.5448, 13.

⁴⁶ Irene Lään ja Tanel Lään, „Ma olen eestiaegne...”: Maria Laidoneri 1953. aastal kirjutatud palvekirjad Vladimiri vanglast,” – Laidoneri Muuseumi aastaraamat 3 (2003), 140; Maria Laidoneri lugu, 163; „Üks kaunis abielu,” *Huvitav Žurnaal*, talv 1933/1934, 17–19.

⁴⁷ Üks kaunis abielu, 18–19.

⁴⁸ Maria Laidoneri ülekuulamisprotokoll 14.03.1952, ERAF 129SM.1.28797, 387–388.

⁴⁹ Johan Laidoneri ülekuulamisprotokoll 16.03.1952, 3. kd, 297; Üks kaunis abielu, 19.

line haridus.⁵⁰ 21. märtsil 1913 sündis neil poeg Michael, keda vanemad tavaliselt Mišaks kutsusid.⁵¹

1912–1914: maailmasõja eel Taga-Kaukaasias

Pärast Gruusiasse naasmist anti Laidonerile juunist augustini 1912 ligi kaks kuud palgaga puhkust, mida Laidonerid kasutasid Maria vanemate külastamiseks.⁵² Jerevani polgus määrati Laidoner 4. roodu nooremohvitseriks ja ülendati 25. detsembril 1912 staabikapteniks.⁵³ Arhiivis on olemas polgu ülema polkovnik vürst Zahhari Mdivani allkirjastatud atestatsioon Laidoneri kohta 1912. aastast:⁵⁴ „Omab avaraid vaimseid võimeid ja erakordselt häid kõlbelisi omadusi. Iseloom tasane ja rahulik. [Loetamatu sõna]. Vaashoitud, alati korrektne, [loetamatu sõna] suhetes taktitundeline nii teenistuses kui ka elus. Laitmatult aus. Elab palga raames. Teenistusse suhtub innukalt. Kohusetruu. Täpne. Valdab suurepäraselt [kolm loetamatut sõna]. Töötab kiiresti ja hästi. Huvitub sõja- asjandusest ja -kirjandusest. Meeleldi suhtleb [?] oma seltsimeestega, kellega tutvus [loetamatu sõna] akadeemias. Omab nende seas autori- teeti ja austust. Suurepärase rivi [loetamatu sõna]. Riviteenistust tunneb ja armastab. [Mõni loetamatud sõnad]; hindab kiiresti olukorda, otsus- tav. Omab laialdast initsiatiivi. Täidab suurepäraselt minu abi kohuseid [järgneb umbes 12 sõna, millest enamik on loetamatud, ent mis ilmselt puudutavad tema tegevust kõnealuste kohuste täitmisel]. Hea seltsimees. Suurepärase perekonnainimene. Terve. Sõidab hästi ratsa.” Võib seega oletada, et atestatsiooni kirjutamise hetkel oli Laidoner ajutiselt otse polguülema käsutuses, täites mingeid temalt saadud ülesandeid. Jerevani polgu teenistuskaaslastest on Laidoneri oma mälestustes iseloomustanud

⁵⁰ Irene Lääne märkmed Maria Laidoneri ülekuulamisprotokollist 30.06.1941 Eesti Sõjamuuseumis – Kindral Laidoneri Muuseumis.

⁵¹ Marika Reintam, „... Minu isiklik saatus on seotud Eesti saatusega...” – Kindral Johan Laidoner – 115 aastat sünnist, 66, 72.

⁵² [Saarsen], 15; Õun, 22.

⁵³ J. Laidoneri teenistusleht 1912.

⁵⁴ ERA 2553.1.96, pagineerimata. Käekiri raskesti loetav.

teadaolevalt ainult polgu adjutantina teeninud P. Bogdanovitš, kes kunagi hiljem, juba pärast Teist maailmasõda märkis, et Laidoner oli kaasohvitseride seas lugupeetud: „Alati korrektne, suursugune ja humaanne [---]. Tema karmus näol kadus, kui ta naeratas ja meie kahetsesime, et ta tegi seda harva.” Tal olnud ühtlasi „komistamata enesevalitsus”.⁵⁵

Kindralstaabi 21. märtsi 1913. a käsuga arvati Laidoner kindralstaabi kutseliiki ning komandeeriti üheks aastaks rivipraktikale 1. Kaukaasia kindralfeldmarssal suurvürst Mihhail Nikolajevitši kütipolgu rooduülemaks. 1913. a aprillis-mais oli ta ligi kuuks ajaks komandeeritud Kostromasse Romanovite dünastia valitsemise 300. aastapäeva pidustustele, kus talle anti aastapäeva mälestuseks vermitud pronksmedal.⁵⁶ Ei ole põhjust kahelda, et Laidoner jõudis enne maailmasõja algust teenida ka Kaukaasia sõjaväeringkonna staabis Thbilisis. Seda kinnitatakse nii Laidoneri 50 aasta juubeli koguteoses kui ka tema pensioni arvestamise materjalides,⁵⁷ kusjuures üpris kindlasti pärinesid need andmed Laidonerilt endalt. Pärast vangistamist Nõukogude Liidu Siseasjade Rahvakomissariaadi riikliku julgeoleku ohvitseride poolt 1941. aastal ütles Laidoner ülekuulamisel, et ta määratud sõjaväeringkonna staabi sõjaliiklemisteede osakonda.⁵⁸ Tõsi, kõik need allikad väidavad ühtlasi, et ta teenis seal 1913. a aprillist septembrini, kuid arvatavasti vedas mälu siin Laidoneri lihtsalt alt, sest tema teenistusleht räägib sellele vastu. Hoopis tõenäolisem on, et ta määrati sõjaväeringkonna staapi 1914. a aprillis pärast aastase rivipraktika lõppu.

1914. aasta suveks, kui puhkes maailmasõda, oli ta Vene armees teeninud üheksa aastat ning tõusnud alamleitnandist kindralstaabi staabikapteniks.

---

⁵⁵ Saarsen, 11.

⁵⁶ J. Laidoneri teenistusleht 1912; Johan Laidoneri isikuloolised andmed internetilehel „Русская армия в Первой мировой войне” – <http://www.grwar.ru/persons/persons.html?id=718>, 18. märts 2011. Mati Öuna väited, et Laidoner osales pidustustel, mis toimusid Peterburis, veel Jerevani polgu ohvitserina, on ekslikud (Õun, 22–23).

⁵⁷ Andmed J. Laidoneri teenistusaja arvestuse ja pensioni maksmise aluste kohta: ERA 2553.1.1, 21p; Tuisk, 426.

⁵⁸ J. Laidoneri ülekuulamisprotokoll 28. ja 30.06.1941, ERAF 129SM.1.28797, 1. kd, 39.

1914–1917: Esimeses maailmasõjas Galiitsias, Varssavi all, Karpaatides ja Valgevenes

Kuna Türgi esialgu sõtta ei astunud, siis otsustas Vene väejuhatust pärast maailmasõja algust tugevdada oma Keskriikide-vastast rinnet kahega kolmest Kaukaasias paiknevast armeekorpusest.⁵⁹ Nende seas oli 3. Kaukaasia armeekorpus, mille staabi käsundusohvitseriks Laidoner määrati 1914. a juulis.⁶⁰ Korpusele allusid 21. ja 52. jalaväediviis; mõlemad kuulusid Esimese maailmasõja ajal parimate Vene armee diviiside hulka – neid hüüti terasdiviisideks. Hiljem allutati korpusele veel 162. jalaväediviis, mis oli formeeritud neljandas järgus ja mille võitlusvõime oli seetõttu väike. Korpuse juhataja kindralleitnant (seejärel suurtükiväekindral) Vladimir von Irman (1915. aastast Vladimir Irmanov) sai tuntuks kui üks vapraimaid korpuseülemaid.⁶¹ Mis puutub Laidoneri perekonda, siis sõjategevuse puhkemisel Kaukaasias 1914. a sügisel evakueerusid Laidoneri abikaasa, poeg ja naise ema türklaste pealetungi kartuses Thbilisist Tambovi kubermangu Kozlovi (a-st 1932 Mitsürinsk), kus elasid kogu järgnenud sõja aja.⁶²

Laidoner teenis korpuse staabis kuni 1915. a märtsini. Sel ajal sõdis korpus Galiitsias ja Vene impeeriumi kuulunud Poola aladel.⁶³ 1914. aasta augustis-septembris peetud Galiitsia lahingutes oli Vene armee edukas Austria-Ungari vägede vastu. Viimased olid lootnud purustada pealetungiga enda vastas seisnud Vene väed, kuid pidid hoopis ise venelaste vastu pealetungi eest taanduma ja loovutama kogu Galiitsia, misjärel

⁵⁹ Николай Рутыч, Белый фронт генерала Юденича: Биографии чинов Северо-Западной армии (Москва: Русский путь, 2002), 23–24.

⁶⁰ Andmed J. Laidoneri teenistusaja arvestuse ja pensioni maksmise aluste kohta: ERA 2553.1.1, 21p.

⁶¹ Константин Залесский, Кто был кто в Первой мировой войне: Биографический энциклопедический словарь (Москва: Астрель, 2003), 260–261; Антон Керсновский, История русской армии: в 4 томах, том 4, 1915–1917 гг. (Москва: Голос, 1994), 191, 208, 212.

⁶² Maria Laidoneri kiri Johanna Müürisepale 10.01.1970; Eesti Sõjamuuseumi – Kindral Laidoneri Muuseumi arhiivkogu (edaspidi KLM Ar), f 3.

⁶³ Tuisk, 426–427; Антон Керсновский, История Русской армии, часть III (Смоленск: Русич, 2004), 213, 219.

*Kapten
Johan Laidoner
Bjalatševi pargis
aastavahetusel 1914/15.
Eesti Sõjamuuseum*

stabiliseerus rindejoon Karpaatides. Venemaa kompenseeris sellega mingilgi määral oma ebaedu samal ajal peetud Tannenbergi lahingus Ida-Preisimaal, mis lõppes Saksa vägede täieliku võiduga. Oktoobris toimus tänapäeva Poola alal Varssavi lahing (tuntud ka kui Visla lahing), milles Vene vägedel õnnestus tõrjuda sakslaste pealetung Varssavile. Novembri-detsembris järgnes järjekordne Keskriikide pealetung Varssavi sihis (Łódźi lahing), mis nurjas ühtlasi venelaste plaanitud sissetungi Sileesiasse, ent Varssavit ei suudetud taas kord vallutada. Rindejoon stabiliseerus ajutiselt nüüd ka Vene impeeriumi Poola aladel, kus Keskriigid olid 1914. aasta kampaania tulemusena vallutanud Łódźi piirkonna.

Vahepeal, 26. novembril 1914, ülendati Laidoner kapteniks.⁶⁴ Enne seda jõudis ta korduvalt silma paista. Korpuseülem esitas Laidoneri Georgi ordeni – Venemaa prestiižseima autasu – 4. järgu saamiseks silmapaistva tegutsemise eest augustis Galiitsias Tarnavka all peetud lahinguis. Laidoner oli saanud korpuseülemalt korralduse selgitada parajasti Tarnavkas ešelonidelt mahalaadimisel olevale korpusele välja soodsad pealetungisuunad. Laidoner tegigi seda 25. ja 26. augustil, kusjuures vastase ägeda tule all. Seejärel juhtis ta 26. augustil korpuseülema käsul lahingusse 21. diviisi 82. Dagestani jalaväepolgu kaks pataljoni, mille osav rakendamise aitas kaasa vastase taganemalöömisele. Ilmselt otsustas Georgi duuma talle seekord siiski ordeni andmata jätta, aga juba õige pea esitas korpuse staabiülem kindralstaabi kindralmajor Mihhail Kvetsinski Laidoneri taas autasustamiseks, seekord Georgi kuldmedäljoni, millel oli Georgi ordenile lähedane aupaiste. Nimelt viis Laidoner 11. oktoobril 1914 Varsavi lahingu ajal Dęblini (Ivangorodi) lähistel eesliinil vastase tugeva tule all läbi luureretke, millega tegi kindlaks vaenlase oodatava pealöögi suuna korpuse rindel. Luureretke tulemuste põhjal nõudis Laidoner oma initsiatiivil 52. diviisi 208. Lori jalaväepolgu ülemalt püsivast oodatava löögi suunal ning selle tõrjumist, ehkki polguülem oli eelnevalt saanud korralduse positsiooni vahetada. Polguülem nõustus Laidoneriga ja korpuse vasakut tiiba ja tagalat ohustanud pealetung tõrjuti. 12. oktoobril anti Laidoneri kogutud luureandmetele toetudes korpuse vasakul tiival vaenlasele edukas vastulöök, mille tagajärjel võeti ligi 400 vangi ja saadi saagiks kuus suurtükki. 4. juulil 1915 anti Laidonerile ülalkirjeldatu eest Georgi mõök.⁶⁵

Ajal, kui Laidoner elas 1941. aastal Penzas, kuhu olid ta saatnud asumisele Eesti okupeeritud Nõukogude Liidu võimud, korraldas Nõukogude julgeolek teabe hankimise eesmärgil talle kohtumisi ühe endise kindralstaabi ohvitseriga – teenistuskaaslasega 3. Kaukaasia korpuse staabist, kellest on teada vaid tema agendinimi Dagestanlane. Viimane kirju-

⁶⁴ Andmed J. Laidoneri teenistusaja arvestuse ja pensioni maksmise aluste kohta: ERA 2553.1.1, 21p.

⁶⁵ Maasing, 56, 58. Georgi ordeni ja mõõga kohta vt nt: Mati Kröönström, „Eesti ohvitserid – Georgi ordeni kavalierid,” Ajalooline Ajakiri nr 2 (1998), 49–53.

tas oma vestlustest Laidoneriga põhjalikud ettekanded ning neist selgub muu hulgas, et Laidoner kuulus korpuse staabi silmapaistvaimate ohvitseride sekka ja korpuseülem usaldas teda suurel määral. 1915. a jaanuaris uueks korpuse staabiülemaks nimetatud kindralstaabi kindralmajorit Sergei Rozanovit olevat korpuseülem pidanud andetuks ning usaldas vastutusrikaste operatsioonide ettevalmistamise hoopis kapten Laidonerile.⁶⁶

1915. a märtsis määrati Laidoner uuele teenistuskohale: 3. Kaukaasia armeekorpuse 21. jalaväediviisi staabi vanemadjutandiks, kus ta teenis kuni 29. oktoobrini 1915. Vahepeal – pole teada, kui kaua – tulnud tal ühtlasi täita diviisi staabiülema kohuseid.⁶⁷ 3. Kaukaasia korpus paigutati aga samal ajal ümber Karpaatidesse, allutati 3. armeele ja paisati aprillis, idarindel äsja alanud Keskriikide suurpealetungi ajal rindele. 1915. aasta tõi laskemoonakriisi käes vaevlevale Vene armeele kaasa ulatusliku taandumise. Rinne stabiliseerus pikemaks ajaks 1915. a oktoobris. Venemaa oli Keskriikidele sunnitud loovutama Galiitsia ning ülejäänud Poola, Leedu ja Kuramaa. Koos 3. armeega taganes 3. Kaukaasia korpus, mille 21. ja 52. diviisi olid taandumise jooksul üldiselt üles näidanud head võitlusvaimu, oktoobriks Valgevenesse.⁶⁸ Laidoneri lahkumise puhul 21. jalaväediviisist andis selle ülem kindralmajor Konstantin Nekrassov välja käskkirja, milles märkis, et Laidoner oli näidanud teenistuse jooksul diviisis üles „korduvalt suurt vahvust ja isiklikku julgust. Seitsmekuulise vahetu lahingu vältel, kus nõuti diviisi staabilt väsimata tööd ja pingutust nii päeval kui ka öösel, näitas kapten Laidoner end väljapaistva kindralstaabi ohvitserina: äärmiselt külmaverelisena, suure tööjõuga, kiire otsustusvõimega, ta suutis kaitsta omi mõtteid selgelt, lihtsalt ja mõjuvalt. Lahingutes, puutudes kokku riviväeosadega, väljendas ta kindlat nõudlikkust ja valmisolekut olla väeosade teenistuses. Diviisi kuulsad Kaukaasia rügemendid ei unusta oma väsimata arjergardi kindralstaabi ohvitseri neil rasketel taganemise päevil Karpaatidest.”⁶⁹

⁶⁶ Irene Lään ja Tanel Lään, „Püünis kahele: J. Laidoner Pensas – aprill 1941,” – Laidoneri Muuseumi aastaraamat nr 1 (2001), 129, 135, 143.

⁶⁷ Maasing, 58.

⁶⁸ Tuisk, 427; Керсновский, История, часть III, 275, 283.

⁶⁹ Maasing, 60 (R. Maasingu tõlge vene keelest).

Laidoner määrati nüüd läänerinde staabi luureosakonna ülema abiks. Seal teenis ta 1915. a novembrist kuni 1917. a märtsini.⁷⁰ Läänerinde armeede positsioonid olid Valgevenes. Rinde staabi luureosakonna ülesandeks oli koguda andmeid vaenlase vägede kohta ning siin tuleb rõhutada, et Laidoner ei tegelema oma ametikohal vastuluurega. Selleks oli omaette asutus.⁷¹ Laidoner kohtus rinde luureosakonnas mõne Antandi riigi, eelkõige Suurbritannia ja Prantsusmaa esindajatega Vene armee juures.⁷² Tulevikus, suhtlemisel lääneriikide esindajatega Vabadussõja ajal, võisid sellised kontaktid ja kogemused vaid kasu tuua. Laidoner oli luureosakonnas töötades jõudnud ühtlasi järeltulele, et Keskriigid kurnatakse paratamatult välja ja nad kaotavad sõja.⁷³ Toonane lipnik Jaan Põdra, kes 1916. a sügisel komandeeriti ohvitseride täienduskursustele Rževi linna, meenutas hiljem, et õppejõuks oli seal teiste seas ka Laidoner, kes pidas loenguid Keskriikide sõjajõududest ning kindlustatud positsioonide kaitsest ja vallutamisest. Laidoneri ettekanded olivat saanud kuulajatelt üldiselt väga kiitva hinnangu. Samuti korraldati kursustel õppemanöövrid, kus osalenud umbes 8000 sõdurit, kelle ohvitserideks määrati kursuselased. Laidoner oli õppustel pealetungiva poole juht.⁷⁴ 1916. a 15. augustil oli Laidoner ülendatud alampolkovnikuks.⁷⁵

1917. a kevadtalvel määrati Laidoner läänerinde 10. armee 2. Kaukaasia armeekorpusse Kaukaasia grenaderidiviisi (nimetati peagi ümber 1. Kaukaasia grenaderidiviisiks) staabiülemaks, kus ta teenis 11. märtsist kuni 26. septembrini 1917.⁷⁶ Agendi Dagestanlane 1941. aasta teatel oli Laidoner talle ütelnud, et talle oli enne Vene Veebruarirevolutsiooni

⁷⁰ Tuisk, 427.

⁷¹ Vt Hannes Walter, „Salaluure Eesti Vabariigi sündimise ajal,” – Luuramisi: salateenistuste tegevusest Eestis XX sajandil: artiklite ja dokumentide kogumik, koost Tiit Noormets, Kistler Ritso Eesti Sihtasutus 2 (Tallinn: Umara, 1999), 16.

⁷² Eduard Laamani märkmed vestlusest J. Laidoneriga (dateerimata), ERA 827.1.24, 57.

⁷³ Maasing, 61.

⁷⁴ „Res. kapten J. Põdra isiklikke mälestusi ja dokumente 1915–1924. a.” (käsikiri, 1937), ERA 2124.3.1050, 7–8.

⁷⁵ Andmed Johan Laidoneri teenistusaja arvestuse ja pensioni maksmise aluste kohta: ERA 2553.1.1, 21p; Tuisk, 427.

⁷⁶ NKVD andmed arhiivimaterjalide põhjal, ERAF 129SM.1.28797, 3. kd, 408.

pakutud Venemaa Itaalia sõjaväeatašee kohta;⁷⁷ samas jääb selgusetuks, miks ta sellele ei asunud. Tõsi, võimalik, et siin on tegemist eksitusega: nimelt ütelnud Laidoner Dagestanlasele ühtlasi, et tema asemel sai atašees kindralstaabi polkovnik Oscar Paul Enckell, ent viimane määrati sellele kohale juba 1914. a jaanuaris.⁷⁸ Mis puutub Laidoneri määramisse Kaukaasia grenaderidiviisi staabiülemaks, siis ei saa välistada, et see oli seotud terve hulga kõrgemate ohvitseride tagandamisega Vene Ajutise Valitsuse poolt pärast Veebruarirevolutsiooni, mille tõttu tekkis diviiside ja korpuste staapides palju vakantseid kohti.⁷⁹ Sellesse diviisi kuulus ka 13. Jerevani Tsaar Mihhail Fjodorovitši ihugrenaderide polk ehk Laidoneri kunagine teenistuskohat (1914. aastal oli polgu nime muudetud). Muide, Laidoner hindas hiljem Jerevani polgu ohvitserkonnas valitsenud sisekliimat ja moraali väga kõrgelt; oma järgmistel teenistuskohadel, kuni Eesti rahvusväeosadesse tulekuni ta midagi võrdväärset ilmselt enam ei kogenud.⁸⁰ Kaukaasiat ennast olevat ta Vabadussõja ajalgi meeleldi meenutanud.⁸¹

Pärast Veebruarirevolutsiooni hakkas Vene armee võitlusvõime järjest kiiremini alla käima. 1. Kaukaasia grenaderidiviis võttis 1917. a juulis osa läbikukkunud pealetungist, misjärel lahingutegevus rindel vaibus. Laidoneri lahkumisel septembris 62. jalaväediviisi staabiülema kohale kinkis grenaderidiviisi staap talle auaadressi, milles tema tegevusele anti kiitev hinnang. Muu hulgas tõsteti esile Laidoneri energiat, leidlikkust ja tema noorusele vaatamata elutarku nõuandeid. Õnnitlustekstis seisis, et ta on olnud ühtlasi „kõigile sõjaväelise vooruse, aususe ja kodanikujuhguse eeskujuks, mis tihti viis Sind vastuollu ülemusega. Sinu otsekoheusus, seltsimehelikkus ja sõbralik Kaukaasia grenaderi hing võlusid mitte üksinda ohvitseride, vaid ka meie nooremate kaaslaste, sõdurite, südameid. Eeskujuliku teenistusega, mis põhjenes südametunnistusele, aga

⁷⁷ Lään ja Lään, „Püünis,” 136.

⁷⁸ Рутыч, 41.

⁷⁹ Kröönström, „Eesti rahvusest,” 322.

⁸⁰ Vt Oskar Kurvits, „Rahvusdiviisi ülemana 1. Eesti rügemendis,” – Johan Laidoner: mälestusi kaasaeglasilt, 395.

⁸¹ H. Kukkk, „The failure of Judenich’s Northwestern Army in 1919: A Dissenting White Russian View,” *Journal of Baltic Studies* no 4 (1981), 364.

mitte kartusele, võitsid Sa meie kõikide armastuse.⁸² Auaadressist võib järeldada, et kui 1917. aastal Vene armees ohvitseride ja sõdurkonna vahelised suhted üldiselt pingestusid, suutis Laidoner oma käitumisega võita ka sõdurkonna poolehoidu. Mis puutub tema suhetesse sõduritega üldiselt, siis küllap soodustas sõdurite sõbralikkust tema tõrjuv suhtumine nende löömissesse („mordobitije”),⁸³ mis polnud Vene armee ohvitseride seas haruldane. Peab märkima, et Laidoner oli nähtavasti juba oma iseloomust lähtuvalt võimeline looma korrektseid suhteid peaaegu kõigiga. Huvitav on samas tema hilisem põhjendus lahkumisele grenaderidiviisi staabiülema kohalt: nimelt hakanud soldatid (st ilmselt soldatite komiteed) nõudma Laidoneri diviisiülemaks nimetamist, kuid Laidoner ise seda ei soovinud, pealegi oli senine ülem ta sõber.⁸⁴ Diviisi ülem oli tollal kindralstaabi kindralmajor Boriss Vesselovzorov.⁸⁵ Samas torkab silma, et ülal tsiteeritud auaadressis omistati Laidonerile „vastuollu” minekut „ülemusega”, kelle all ilmselt mõeldi just diviisiülemat ...

1917. a oktoobri alguseks asus alampolkovnik Laidoner 62. jalaväediviisi staabiülema kohale.⁸⁶ Diviis asus Valgevenes ja allus 10. armee 38. armeekorpussele. Vene läänerinde armeed olid selleks ajaks üldiselt juba kaotanud oma võitlusvõime, suuremat lahingutegevust ei toimunud. 25. oktoobril Petrogradis võimu haaranud enamlased kirjutasid 2. detsembril alla vaerahule Keskriikidega.

62. jalaväediviisi staabiülemana kohtas Laidoner novembris esimest korda sama diviisi löögipataljoni ülemat alamleitnant Richard Maasingut – tulevast sõjavägede ülemjuhataja adjutanti Vabadussõjas ja sõpra.⁸⁷ Detsembriks tõi Laidoner Maasingu üle diviisi staapi käsundusohvitseriks. Vahepeal, veel oktoobri alguses, oli Laidoner saanud eesti rahvus-

⁸² Maasing, 62, 64 (R. Maasingu tõlge vene keelest).

⁸³ Vähemalt oma hilisemas sõnavõtus Riigikogus märkis Laidoner, et Vene armees, aga ka Vabadussõja ajal Eesti vägedes, tuli sõdurite löömist ette. Ta mõistis selle resoluutselt hukka (vt I Riigikogu: V istungjärgk: [9. märts - 8. aprill 1922]: protokollid nr. 91-116 (Tallinn: Riigikogu, 1922), veerg 579).

⁸⁴ E. Laamani märkmed vestlusest J. Laidoneriga, 14.11.1931, ERA 827.1.24, 61.

⁸⁵ Залесский, 840.

⁸⁶ Tuisk, 427.

⁸⁷ Richard Maasingu kiri Voldemar Kuresele 22.07.1971, ERA 4931.1.92, 2.

väeosade formeerijailt kutse neid väeosi diviisiülemana juhtima tulla ning umbes detsembri keskpaiku sõitiski ta Eestisse. Märkimisväärne on, et peale diviisi staabi personali saatnud teda südamlike soovidega teele isegi diviisi sõja-revolutsioonikomitee.⁸⁸ Rahvusväeosadesse mineku asjaolusid vaatame pisut täpsemalt allpool.

Teadaolevalt sai Laidoner maailmasõja jooksul kaks korda kergesti haavata ja korra põrutada.⁸⁹ Lisaks Georgi sangrihma ja -ristiga kuld-mõõgale pealkirjaga „Vapruse eest” autasustati teda sõja ajal Püha Vladimiri 4. järgu ordeniga mõõkade ja lehviga, Püha Anna 2. järgu ordeniga mõõkadega, Püha Stanislavi 2. järgu ordeniga mõõkadega ning Püha Anna 4. järgu ordeniga pealkirjaga „Vapruse eest”.⁹⁰ Kõik need olid autasud sõjaliste teenete eest, neist Vladimiri 4. järk jäi kui tunnustus isikliku vahvuse eest prestiižilt alla üksnes Georgi ordenile ja mõõgale.⁹¹ Laidoneril oli õigus kanda Nikolai akadeemia lõpetanu rinnamärki, mida Vabadussõja-aegsetel ülesvõtetel ta parema rinnatasku peal ka näha võib, nagu teiselgi eestlastel, kellel see õigus oli. See osutab ühtlasi akadeemia hariduse suurele prestiižile nende jaoks.

Kokkuvõttes jõudis Laidoner end teenistuse jooksul Vene sõjaväes tõestada andeka sõjaväelasena. Sellele osutavad tema väga head tulemused õpingutel sõjakoolis Vilniuses ja Nikolai akadeemias, samuti õppejõudude, ülemuste ja teenistuskaaslaste hinnangud tema isikule. Laidoneri tegevus maailmasõjas näitab ka, et ta suutis vajaduse korral säilitada nii külma verd kui ka olla algatusvõimeline. Väärtusliku kogemuse andis talle osalemine maailmasõja ajal luureohvitserina rindestaabi töös. Ilmselt oli Laidoneri haridus piisav, et asuda Vabadussõjas Eesti sõjaväe ülemjuhataja kohale. Mis puutub Laidoneri kogemustesse seoses sõjaliste operatsioonide juhtimisega, siis oli ta enne 1918. aastat pikemat aega

---

⁸⁸ Vt Richard Maasing, „62. diviisi staabi ülem,” – Johan Laidoner: mälestusi kaasaeglasilt, 66, 68.

⁸⁹ Tuisk, 427.

⁹⁰ Juhan Järver, „Johan Laidoneri kõrgendused, aumärgid ja autasud,” – Johan Laidoner: mälestusi kaasaeglasilt, 278–279.

⁹¹ Mati Kröönström, „Teenistus Vene armees 1896–1917,” – Unustamatu: kindral Aleksander Tõnisson: artikleid ja mälestusi, koost Leo Tõnisson ja Leho Lõhmus (Tallinn: SE & JS, 2004), 36.

lähedal seisnud diviisi ja korpuse operatiivjuhtimisele, ehkki otsest kogemust diviisi või korpuse ülemana tal polnud. Võrdluseks võiks lisada, et Vabadussõja ajal edukalt diviise juhtinud Aleksander Tõnisson, Viktor Puskar ja Ernst-Johannes Põdder olid enne eesti rahvusväeosadesse saabumist võitlustes maailmasõja rinnetel juhtinud mitte suurema üksuse kui pataljoni lahingutegevust.

1917–1918: Vene armee eesti rahvusväeosades

Kui 1917. aasta aprillis alustati eesti rahvuspolgu moodustamist, tekkis kahel peamisel rahvusväeosade organiseerimist korraldanud keskorganil – Eesti Sõjaväelaste Bürool (hiljem Eesti Sõjaväelaste Ülemkomitee, Tallinnas) ja Petrogradi Eesti Sõjaväeosade Organiseerimise Keskkomiteel – peagi lootus formeerida suurem väekoondis. Selleks hakati alates juunikuust aktiivseid samme astuma, tõi küll, edutult, sest Vene väejuhatust polnud esialgu suuremast eesti väekoondisest huvitatud.⁹² Tallinna ja Petrogradi komitee ei tegutsenud sealjuures kuigi kooskõlastatult ning esimene üritas algul hankida luba lausa eesti korpuse moodustamiseks, samas kui teine kavandas eesti diviisi.⁹³ Loa saamise lootuses hakati arutama ka väekoondise ülema küsimust. Pikki aastaid Eestist eemal viibinud Laidoner oli eesti seltskonnas enne 1917. aastat üpris tundmatu.⁹⁴ Petrogradi komitee esimehe, vanem-laevaehitustehnik Peeter Schneideri sõnul hakkas Laidoneri nimi rahvusväeosade formeerijate seas tuntust koguma pärast seda, kui komitee liikmed olid pöördunud 1. eesti jala-
väepolgu ülema kandidaatide asjus Kindralstaabi Peavalitsuse mobilisatsiooniosakonna ülema, kindralstaabi polkovniku Lev Tugan-Baranovski poole, kes soovitas võimaliku polgust suurema eesti rahvusüksuse üle-

---

⁹² Vt Eesti Vabadussõda 1918–1920, 1. köide, koost August Traksmaa jt (Tallinn: Mats, 1996), 58–84.

⁹³ Konstantin Päts, „Tulek Eesti rahvuslikkudesse väeosadesse,” – Johan Laidoner: mälestusi kaasaeglasilt, 70.

⁹⁴ „Sõjavägede ülemjuhataja kindral Laidoneri ametist lahkumise puhul,” *Kaja*, 21. märts 1920, 1.

maks just Laidoneri. Polkovnik Tugan-Baranovski olnud Laidonerist väga heal arvamusel, märkides ühtlasi, et too olnud juba sõjaväeakadeemias „midagi erilist”.⁹⁵ Tugan-Baranovski soovitanud Laidoneri samamoodi seejärel Tallinnast tulnud rahvusväeosade aktivistile Jüri Vilmsile ning oktoobris jällegi Petrogradi komitee liikmele leitnant Theodor Käärikule, sealjuures kinnitanud ta, et Laidoneri suhtes hellitatakse Vene sõjaväe kõrgemas juhtkonnas suuri lootusi.⁹⁶

Konstantin Päts – tollal üks Tallinna komitee juhtfigure – seletanud hiljem Laidonerile, et viimast oli talle soovitanud Pätsi ja Laidoneri ühine tuttav, 3. Kaukaasia armeekorpuse staabi ohvitser polkovnik Baranovski.⁹⁷ Teadaolevalt teenis korpuse staabis 1915. a aprillist kuni juunini käsundusohvitserina kindralstaabi kapten Vladimir Baranovski, kes 1917. a Veebruarirevolutsiooni ajal oli alampolkovnikuna Riigiduuma Ajutise Komitee Sõjalise komisjoni liige, nimetati juunis Ajutise Valitsuse sõjaministri kabinetiulemaks, ülendati seejärel polkovnikuks ja kindralmajoriks ning asus septembris põhjarinde kindralkortermeistri ametikohale.⁹⁸ Kui aga eesti ohvitserid polkovnik Ernst Pödder, staabikapten Peeter Kann ja lipnik Nikolai Vildenau käisid rahvusväeosade formeerimise asjus juulis või augustis Mogiljovis ülemjuhataja peakorteris, siis kuuldud seal Laidoneri kohta staabi „juhtivatelt jõududelt kõige paremaid otsusi ja arvamusi” ning staabiülem⁹⁹ tähendanud muu hulgas: „Da, Laidoner u vas molodets.”¹⁰⁰ Petrogradi komitee liikme Mihkel Lüllil sõnul plaanis Tallinna komitee, sealjuures eriti Konstantin Päts, esialgu diviisiülema kohale eesti päritolu polkovnikut Fjodor Georgi ning Laidoneri

---

⁹⁵ P. Šneider, „Endise Vene kindralstaabi arvamine kindral Laidonerist,” – Johan Laidoner: mälestusi kaasaeglasilt, 386–387.

⁹⁶ Päts, 70–71; Otto Strandman, „Autonoomia ja okupatsioon,” – Mälestused iseseisvuse võitluspäivilt, I köide, Revolutsioon ja okupatsioon 1917–1918 (Tallinn: Rahvaülikool, 1927), 12.

⁹⁷ Johan Laidoneri ülekuulamisprotokoll 7.03.1952, ERAF 129SM.1.28797, 2. kd, 227.

⁹⁸ V. Baranovski isikuloosid andmed, <http://www.grwar.ru/persons/persons.html?id=892>, 18. märts 2011.

⁹⁹ Sel perioodil oli ülemjuhataja staabi ülemaks kindralstaabi kindralleitnant Aleksandr Lukomski (Залесский, 781).

¹⁰⁰ Nikolai Vildenau, „Isiklikke mälestusi eesti rahvusväeosade asutamisest,” – Eesti rahvusväeosade album I, toim Oskar Kurvits (Tallinn: Selts „1. Eesti Polk”, 1935), 91.

soovitasid tallinlastele ühel koosolekul Petrogradi komitee liikmed lipnik Nikolai Vildenau ning reamehed Lüll ja Karl Kidder.¹⁰¹

Rahvusväeosade moodustajate esimene teadaolev kontaktivõtt Laidoneriga oli 5. oktoobril, kui Petrogradi komitee saatis talle telegrammi, milles teatati, et formeeritakse eesti diviis, ning paluti Laidoneril Petrogradi tulla. Järgmisel päeval andis Laidoner oma vastuses mõista, et on nõus diviisi ülema kohale tulema, kui niisugune määramine Vene väejuhatuse poolt sünnib.¹⁰² 5. oktoobri telegrammis ei olnud märgitud, millisele ametikohale diviisis Laidoneri kutsutakse, ning jääb selgusetuks, mille alusel ta oma vastuses end tulevaseks võimalikuks diviisiülemaks pidas. Petrogradi komitee aga otsustas oma 6. oktoobri koosolekul diviisiülemaks valida hoopis kellegi kindralmajor Tõrvandi,¹⁰³ tema „asemikuks” kellegi kindralmajor Lepa ning „polkovnik” Laidoneri hoopis diviisi staabiülemaks.¹⁰⁴ Jättes siinkohal arutamata, keda komitee nimetatud kahe esimese isiku puhul täpselt silmas pidas, tuleb küll järeldada, et Laidoner polnud sugugi ainuke diviisiülema kandidaat. 7. oktoobril teatati Petrogradi komitee telegrammis Laidonerile, et tema määramine diviisiülemaks jõustub, mistõttu ta peaks kohe pealinna tulema.¹⁰⁵ Pole teada, kas ta kavatsesi sinna meelitada plaaniga, et küllap täpsem ametikohtade jagamine diviisis tuleb hiljem, või oli komitee 6. oktoobri koosoleku otsus jõutud teha enne, kui saadi teada Laidoneri samal päeval saadetud vastusest, pärast mida teda siis diviisiülemaks otsustati kutsuda.

Laidoner aga ei nõustunud ilma ametliku määramiseta diviisi staabiülema kohalt lahkuma,¹⁰⁶ ent ametlikku luba suurema eesti väekoondise moodustamiseks polnud endiselt saadud. 16. oktoobril saatis komitee talle telegrammi uue kutsega,¹⁰⁷ millele järgnes 25. oktoobril Laidoneri

¹⁰¹ M. Lülli kiri J. Laidonerile 16.06.1919, ERA 495.10.39, 58p.

¹⁰² ERA 495.10.5, 10–11.

¹⁰³ Juhan Tõrvand (1883–1942) – sel ajal polkovnik, kindralmajoriks sai 1925. a, oli Eesti Kindralstaabi ja hiljem Sõjavägede Staabi ülem.

¹⁰⁴ Petrogradi Eesti Sõjaväeosade Organiseerimise Keskkomitee koosoleku protokoll 6.10.1917, ERA R-1703.1.1, 98.

¹⁰⁵ ERA 495.10.5, 12.

¹⁰⁶ J. Laidoner – Petrogradi komitee 8.10.1917, ERA 495.10.5, 13.

¹⁰⁷ ERA 495.10.5, 14.

venekeelne kiri komitee esimehele. Laidoner märkis, et ei ole saanud mingit ametlikku kinnitust tema määramisest eesti diviisi ülemaks. Ta lisas, et parasjagu pakutakse talle „Georgi brigaadi”¹⁰⁸ staabiülema kohta, kuid andis mõista, et astuks parema meelega eesti diviisi („olen valmis andma oma jõu, teadmised ja sõjanduslase kogemuse oma eesti rahva sündivate vägede teenistusse”), ent mitte omavoli korras, vaid ainult ametlikul määramisel. Seetõttu palus ta komiteelt andmeid, millises seisus on diviisi formeerimine. Kuni vastuse saamiseni komiteelt lubas ta mõnda teist kohta mitte vastu võtta. Laidoner märkis, et kui teda ka diviisi ülemaks ei peaks tahetama, siis võiks komitee teada anda, millised ametikohad on diviisis vabad, et ta võiks nendele soovitada häid eestlastest ohvitseri.¹⁰⁹ Olgu siinkohal veel märgitud, et Richard Maasingu väitel aitas Laidoner 62. diviisis ühtlasi kaasa „eesti komiteede” moodustamisele, mis suunasid diviisi eestlasi rahvusväeosadesse.¹¹⁰

6. novembril sai ta Petrogradi komiteelt vastuseks, et diviisi loomine saab teoks ning Laidoner on endiselt diviisiülema kandidaat.¹¹¹ Vahepeal oli ka Tallinna komitee asunud toetama Laidoneri diviisiülema kandidaadina ja tegi nagu Petrogradi omagi pingutusi ametliku loa saamiseks tema ületoomiseks rahvusväeosadesse.¹¹² Lõpuks, 29. novembril, sai Laidoner lääneringe staabist telegrammi, mille kohaselt ülemjuhataja staabi ülem kindralleitnant Bontš-Brujevitsš oli nõustunud ta eesti diviisi ülemaks nimetamisega.¹¹³ Too oli olnud mäletatavasti Laidoneri õppejõud akadeemias, aga ka üks esimesi enamlaste teenistusse läinud kindraleid, kes seejärel 1917. a novembris ülemjuhataja staabi ülema kohale määrati.¹¹⁴

¹⁰⁸ Võimalik, et Laidoner pidas siin silmas Georgi jalaväe-tagavarabrigaadi, mis kavatseti formeerida neljapolgulisel koosseisus tagavaraväeosade ja tagalaasutuste Georgi ordeni ning risti kavaleridest. Kuid olemasolevail andmeil oldi veel 1917. a 17. septembril brigaadistaabi moodustamisest loobunud ning hiljem suudeti reaalselt luua vaid üks polk Kiievis (vt A. Шахов, „Георгиевские части Российской армии,” *Цейхгауз* № 4 (1/1995): 28–29.

¹⁰⁹ ERA R-1702.1.6, 203–205p.

¹¹⁰ Fakt [Voldemar Kures], „Laidoner Lembitu jälgedes,” *Eesti Päevaleht*, 18. veebruar 1960, 3.

¹¹¹ ERA R-1702.1.6, 206.

¹¹² Päts, 72–74.

¹¹³ ERA 495.10.5, 22.

¹¹⁴ Гражданская война и военная интервенция в СССР: энциклопедия, главный редактор С. С. Хромов (Москва: Советская энциклопедия, 1983), 71.

Laidoner ise on hiljem märkinud, et tutvus Bontš-Brujevitšiga oligi tema üleviimisel määrav.¹¹⁵ 3. detsembril järgnes ka vastav käsk korpuseülemalt, kellele allus 62. jalaväediviis. Ametikoha üleandmine võttis Laidoneril veel mõnevõrra aega. Tallinna jõudis ta paari nädala pärast. Teekonda olevat venitanud viletsad liiklusolud.¹¹⁶ Liiklusolud võisid sellised ka olla, Laidoner ise aga seletas hiljem, et olles määratud eesti diviisi ülemaks, ei soovinud „korpuse komitee” teda Eestisse lubada, vaid nõudis, et Laidoner laseks end valida korpuseülema kohale. Lahkumiseks pidi ta taas kasutama tutvusi mõne enamlaste teenistuses olnud kõrgema sõjaväelasega.¹¹⁷ 23. detsembril 1917 võttis vahetult enne seda Tallinna jõudnud Laidoner kindralstaabi alampolkovnik Jaan Sootsilt üle 1. eesti jalaväediviisi ülema ametikoha.¹¹⁸

Alampolkovnik Soots oli saabunud 1917. a novembri teisel poolel Petrogradi komitee kutsel rahvusväeosadesse ning asunud Tallinna komitee ülesandel eesti diviisi formeerima. Ta pidi saama diviisi staabiülemaks, ent kuni Laidoneri saabumiseni täitis ka diviisiülema kohuseid. Sootsil õnnestus novembrikuu lõpus hankida põhjarinde staabist dokument, mille alusel hakati diviisi formeerima. Rangelt võttes oli tegemist seadusliku aluseta dokumendiga, kuid tollastes segastes oludes läks see siiski läbi ning niiviisi suudeti Vene intendantuurilt saada diviisi jaoks vajalik toit ja varustus. 6. detsembril ilmus 1. eesti jalaväediviisi esimene päevakäsk ja Soots komplekteeris ka diviisi staabi, mis selleks ajaks, kui Laidoner Tallinna jõudis, juba funktsioneeris, majas aadressil Tõnismägi 3. Soots meenutas hiljem, et tal oli Laidoneri tuleku üle hea meel, sest töö rohkuse tõttu sai kolleegi saabumine diviisi ainsat kindralstaabi ohvitseri üksnes rõõmustada.¹¹⁹ Laidoner ja Soots tundsid teineteist juba varasemast ajast ning peab märkima, et nii rahvusväeosades, Vabadussõjas kui

¹¹⁵ Eduard Laamani märkmed vestlusest Johan Laidoneriga 14.11.1931, ERA 827.1.24, 61.

¹¹⁶ Päts, 75.

¹¹⁷ Eduard Laamani märkmed vestlusest Johan Laidoneriga 14.11.1931; I Riigikogu, V istungjärk, veerg 760.

¹¹⁸ Käsk 1. eesti jalaväediviisile 23.12.1917, ERA 3581.1.4, 14.

¹¹⁹ Jaan Soots, „Mälestused esimese Eesti diviisi ja selle staabi loomise päivilt,” *Sõdur* nr 49 (1924), nr 2–4; „Kümne aasta eest. Kuidas loodi Esimese Eesti diviisi staap, mis sai aluseks Iseseisva Eesti Sõjavägede staabile,” *Sõdur* nr 49/50 (1927), 1229–1230, 1232.

ka edaspidi olid nende suhted ilmselt sõbralikud, tõsi, võimalik, et 1930. aastatel need mõnevõrra jahenesid.¹²⁰

1. eesti jalaväediviisi allus Keiser Peeter Suure merekindluse komandandile kindralstaabi kindralmajor Pjotr Izmestjevile, kes oli olnud Laidoneri õppejõud akadeemias ja pidas end nüüd kindluse komandandina temaga usalduslikus vahekorras olevaks.¹²¹

26. detsembril külastas Laidoner koos Jaan Raamotiga Konstantin Pätsi, kes oli Eesti Maanõukogu valitud Maavalitsuse esimees ning samuti üks rahvusväeosade organiseerimise aktiviste ja üks juhtfiguure eesti rahvuslike poliitikute seas. Pätsi olid aga vahepeal enamlased arreterinud ja ta viibis nüüd Toompea vanglas, kust vabanes alles jaanuari teisel poolel. Samas võimaldati tal vangistuse ajal käia jalutamas ning Raamotil, kes oli Pätsi erakonnakaaslane Eesti Maarahva Liidus, õnnestus korraldada temaga salajane kokkusaamine Patkuli trepil. Päts ja Laidoner kohtusid esimest korda. Vesteldi umbes pool tundi, mille kohta Laidoner hiljem meenutas, et nad kõik vaatasid tollal valitseva olukorra peale vaistlikult kui peagi mööduvale.¹²² Olukord ise oli tegelikult trööstitu. Enamlased kindlustasid Eestis oma võimu siin viibivate Vene armee osade toel ja üritasid oma mõju alla saada ka rahvusväeosi. Viimaseid oli 1917. a detsembri lõpuks formeeritud või moodustamisel neli jalaväepolku, ratsapolk, insenerirood ja tagavarapataljon, mis kõik kuulusid eesti diviisi koosseisu. 3. jaanuaril andis Laidoner käsu formeerida ka suurtükiväebrigaad.¹²³

Detsembri lõpuks oli enamlastega opositsioonis olnud eesti rahvuslike poliitikute seas tekkinud plaan kuulutada Eesti riiklik iseseisvus välja esimesel võimalusel.¹²⁴ Pole mingit põhjust kahelda,¹²⁵ et seda ideed toetas

¹²⁰ Vt Voldemar Kures, Seitsme lukuga suletud raamat (Tartu: Ilmamaa, 2006), 362.

¹²¹ Vt Eduard Laaman, „Peeter Suure merekindluse viimased päevad,” *Sõdur* nr 50/51/52 (1931), 1332.

¹²² Johan Laidoner, „K. Päts Eesti Ajutise Valitsuse juhina Vabadussõja algpäevil,” – K. Päts: tema elu ja töö: kaasaeglaste mälestusi (Tallinn: K. Pätsi 60 a. sünnipäeva mälestamise komitee, 1934), 247–248; Päts, 75.

¹²³ Vt Eesti Vabadussõda, 1. kd, 78–86.

¹²⁴ Vt Eduard Laaman, Eesti iseseisvuse süünd, 1. osa, 2. trükk (Stockholm: Vaba Eesti, 1964), 185–191, 195–203.

¹²⁵ Vt nt Ants Piip, Tormine aasta: ülevaade Eesti välispoliitika esiajast 1917.–1918. aastal dokumentides ja mälestusis, 2. trükk (Örebro: Vaba Eesti, 1966), 86.

ka Laidoner. Kuid iseseisvust välja kuulutada polnud valitsevas olukorras võimalik, selle asemel tuli loota ja oodata olukorra muutumist. Üks sündmus, mis võinuks muutuse tuua, olnuks Saksa vägede pealetung. Sakslaste saabumise ja enamlaste taganemise tagajärjel tekkivat ajutist võimuvaa- kumit saanuks kasutada iseseisvuse väljakuulutamiseks, millega „Eesti küsimus” muutunuks loodetavasti rahvusvaheliseks. Teine võimalus oli, mida Laidoner ise olevat lootnud, liitlaste võit maailmasõjas, mis toonuks kaasa suuremaid muutusi Euroopas üldse, sealhulgas loodetavasti endise Vene riigi aladel. Kuni selleni seadis Laidoner eesmärgiks püüda säilitada rahvusväeosadest nii palju kui võimalik.¹²⁶ Küllap kergendasid seda ülesannet mingil määral ka Laidoneri head suhted merekindluse komandandiga, kes polnud samuti huvitatud rahvusväeosade enamlustumisest. Nimelt luges komandant eesti diviisi osi jaanuaris ainukesteks tema käsutuses olevaiks mingilgi määral võitlusvõimelisteks suuremateks väeosadeks, samas kui ülejäänud Vene väed Eestis olid selleks ajaks üldiselt juba demoraliseerunud.¹²⁷ Laidoneri tutvuste iseloomustamiseks olgu siinkohal ära toodud ka Villem Saarseni väidet. Nimelt komandeeris eesti diviisi juhatus kapten Saarseni 1918. a jaanuari lõpus Moskvasse, kust ta pidi tooma diviisile kuus soomusautot, kasutades selleks seal enamlaste juures kõrgel kohal teenistuses olnud Laidoneri akadeemiaaegset tuttavat. Saarsen saanudki autod kätte, kuid polevat nendega enam Eestisse jõudnud, sest vahepeal olid maa hõivanud Saksa väed.¹²⁸

Tallinnas elas Laidoner allüürnikuna perekond Raamotite juures Suur-Roosikrantsi tänava majas nr 10 kaheksatoalises korteris. Muide, samas korteris elas veel polkovnik Peeter Raudsepp, endine 62. jalaväediviisi 248. Slaavi-Serbia jalaväepolgu ülem, kes tuli samuti rahvusväeosadesse. Saksa okupatsiooni ajal läks polkovnik Raudsepp Venemaale ja jõudis sealt tagasi alles pärast Vabadussõda.¹²⁹ Jaan ja Mari Raamot olid toona mõlemad eesti poliitikaelus aktiivsed. Juba ainuüksi nende juures

---

¹²⁶ Eduard Laamani märkmed vestlusest Johan Laidoneriga (dateerimata): ERA 827.1.24, 50–50p.

¹²⁷ Vt Laaman, „Peeter Suure merekindluse viimased päevad”, 1331.

¹²⁸ Saarsen, 73.

¹²⁹ Vt Ilmar Raamot, Mälestused, 1. osa ([Stockholm]: Vaba Eesti, 1975), 31, 35.

elamine viis Laidoneri tihedasse kontakti rahvuslike poliitikutega. Nõnda on andmeid, et ta kutsuti ühele 1917. a lõpus selles korteris peetud eesti poliitiliste erakondade salajasele nõupidamisele.¹³⁰

7.–13. jaanuarini korraldati Tallinnas 2. eesti sõjaväelaste kongress. Kohale saabunud delegaatidest oli umbes kolmandik enamlaste ja teine kolmandik sotsialistide-revolutsionääride (esseeride) toetajad ning ülejäänud neist paremal seisvate jõudude esindajad (edaspidi parempoolsed). Kongressi esimesel päeval esines pärast avasõnu tervitusega eesti diviisi ülem Laidoner, kes rõhutas: „Praegune Eesti peab oma tuleviku loomise enese kätte võtma, sest teist teed ei ole. Selles ootab rahvas oma sõjaväelt kindlat sõna.” Järgmisena võttis sõna diviisi staabiülem Soots, kes kutsus üles omavahelisi poliitilisi lahkheliseid kõrvale heitma, et iseisvuse nimel ühiselt tegutseda.¹³¹ Laidoner kongressil ilmselt rohkem ei kõnelenud. Soots esines neljandal päeval aruandega diviisi formeerimise käigust, misjärel sattus vasakradikaalide rünnaku alla. Nimelt olid need teada saanud Sootsi 1917. a 9. oktoobri kirjast Tallinna komiteele,¹³² milles rõhutati, kusjuures täiesti õigesti, et rahvusväeosade võitlusvõime huvides ei tohi neis lubada komiteesid ning sõduritelt tuleb nõuda poliitikat eemalehoidmist ja allumist ohvitseride distsiplinaarvõimule. Sellised mõtted läksid teravasse vastuollu pärast Veebruarirevolutsiooni domineerima pääsenud vasakpoolsete arusaamadega sõjaväe korraldusest. Soots oli sunnitud seletama, et niisugused põhimõtted on vältimatud vägede puhul, mis peavad võitlema välisvaenlasega, samas kui kujunenud olukorras neil enam nii suurt tähtsust pole. Kongressi enamlik osa nõudis siiski Sootsi kontrrevolutsionääriks tunnistamist, kuid see ettepanek kukkus hääletamisel läbi. Küll aga võeti vastu esseeride ettepanek, milles leiti, et Soots ei sobi oma vaadete tõttu diviisi staabiülemaks.¹³³ Kongressi viiendal päeval võeti vastu enamlaste ja esseeride ettepanek, mille kohaselt pidi

¹³⁰ R. Berendsen, „Mälestusmärkmeid Jüri Vilmsist,” – Jüri Vilms mälestustes, koostanud Hando Runnel (Tartu: Ilmamaa, 1998, 231).

¹³¹ K. Rotschild, „Eesti sõjavägede loomise ajalugu 1917. a. III Diviisi formeerimise luba saamisest kuni Saksa okupatsioonini,” (käsikiri, [s.a]), ERA 2124.3.1147, 12–12p.

¹³² Kirja vt ERA R-1702.1.1, 67–68p.

¹³³ Rotschild, 14p–15p.

rahvusväeosade formeerimine siiski jätkuma kuni oodatava rahulepingu allakirjutamiseni Kes kriikidega, ent selle kõrvale tuli asuda moodustama ka vabatahtlikest koosnevat „sotsialistlikku sõjaväge”. Kongressi tähtsaim päev oli kuues, mil parempoolne tiib otsustas enamlaste delegaatide plaanide läbikukutamiseks toetada esseeride ettepanekut „Eesti Töövabariigi” kohta. See ettepanek ei vastanud küll kõikides detailides parempoolsete tahtmisele, ent ometi tegi ta seda peamises küsimuses – Eesti iseseisvaks riigiks kuulutamises. Sellega aga oli enamlik tiib, mis nõudis Eesti jäämist Vene nõukogude riigi koosseisu, kongressil põhimõtteliselt lüüa saanud, misjärel pettununa seal hoopiski lahkus.¹³⁴

Seoses kongressiga on huvitava mälestuskillu Laidonerist avaldanud üks tollaseid eesti esseeride juhtfigure Hans Kruus. Nimelt korraldasid kongressi esseeridest delegaadid oma tegevuse kooskõlastamiseks Lootuse seltsimajas koosolekuid, millest võttis tihti osa ka Laidoner, kelle „rahulik-asjalikud ja poliitiliselt arukad sõnavõttud valitsevas poliitilise kirglikkuse õhkkonnas olid ikka teretulnud”.¹³⁵ Laidoneri selle aja poliitilised vaated pole täpselt teada. Siinkohal peab märkima, et milline ka ei olnud tema suhtumine esseeridesse, oli nendega suhtlemine igal juhul oluline, sest esseerid olid kongressil kaalukeeleks parempoolsete ja enamlaste vahel. Mihkel Lüll meenutas kirjas Laidonerile: „Kord käisin Teiega ühes „Lootuse” seltsimajas Sots. Rev. koosolekul ja seal läks toime Teie väidete puhul – et Sots. Rev. otsustasid Eesti sõjaväe asjus enamlastega mitte ühes minna.”¹³⁶ Eesti esseerid jagunesid parem- ja vasakpoolseteks nagu Venemaalgi. Esimesed olid enamlastega opositsioonis, teised kaldusid nendega koostööle. Laidoner viibis parema tiiva esindajate koosolekul.

Seda, et Laidonerile polnud põhimõte, et eesmärk pühitseb abinõu, mitte võõras, näitab ka tema suhtumine enamlaste nõutud ülemate valmistesse väeosades (see ei kehtinud diviisi staabi puhul). Rahvusväeosade ohvitserkonnas, eriti aga 1. eesti jalaväepolgu tekitas see nõue üldist

¹³⁴ Vt Laaman, Eesti iseseisvuse sünd, 204–206; Rotschild, 15p–17p.

¹³⁵ Hans Kruus, „Murdekuudel 1917–18: mälestusi ühenduses G. Suitsuga,” – *Looming* nr 9 (1933), 1037–1038.

¹³⁶ M. Lüllil kiri J. Laidonerile 14.06.1919, ERA 495.10.39, 58.

rahulolematust; ühtlasi käis valimistel osalemine ohvitseride au pihta. Kuid Laidoner oli nende seas, kes leidsid, et konflikti teravnemine Nõukogude instantsidega üksnes suurendaks rahvusväeosade likvideerimise ohtu, pealegi sõltuti paljuski Vene intendantuurist.¹³⁷ Näiteks võib siin tuua eesti diviisi ratsapolgu juhtumi. Viljandis formeeritud polk sattus seal detsembri lõpus kohalike enamlastega teravasse vastuseisu ning sunniti 4. jaanuaril 1918 oma relvi loovutama. Kaks päeva hiljem määras Laidoner polgu uueks formeerimiskohaks Hagudi piirkonna, kuid enamlased hakkasid väeosa varustamist takistama, mistõttu diviisi juhatuse otsusega saadeti polk veebruari alguses laiali kuni olude loodetava paranemiseni tulevikus.¹³⁸ Vahepeal, 17. jaanuaril sõitis Laidoner Haapsallu 1. eesti polku, et ümber veenda sealseid ohvitseri, kes olid otsustanud ülemate valimisi lausa boikoteerida. Ta ütles, et ehkki sõjaväelisest vaatekohast on valimised kahjulikud, tuleb neid siiski aktsepteerida rahvusväeosade säilitamiseks. Pealegi, valimisi boikoteerivad rahvuslikult meelestatud ohvitserid oleksid ametikohtadelt tagandatud, sest nende kõrval leidunuks alati inimesi, kes oma kandidatuuri üles seadnuksid. Seega tuli sel hetkel põhimõtted kõrvale lükata. Ohvitserid, kelles Laidoneri esinemine oli sama polgu ohvitseri Oskar Kurvitsa sõnul esile kutsunud „sügava lugupidamise ja austustunde”, nõustusidki, kusjuures vormiliselt lahendati asi nii, et Laidoner andis neile käsu valimistel osaleda. Tegelikult ei jõutud 1. polgus valimisi korraldada, enne saabusid Saksa väed.¹³⁹ Laidoner meenutas, et jäi 1. polgu ohvitserkonnaga täiesti rahule, kuid polgu sõdurkonna üldine meeleolu ei tundunud talle, sarnaselt teiste rahvusväeosadega, kuigi hea.¹⁴⁰ Siinkohal võiks veel märkida, et ka eesti diviisi staabis oli enamlaste nõudel valitud staabi komitee, kuid meeleolud

---

¹³⁷ Eduard Laamani märkmed vestlusest Johan Laidoneriga (dateerimata), ERA 827.1.24, 50–50p; Kurvits, 393–394.

¹³⁸ J. Riisenberg, „Eesti ratsawägi 1917. aastast ja temaga ühenduses olevad sündmused,” *Sõdur* nr 19 (1921), 7–8; nr 20 (1921), 7–8; nr 22 (1921), 6–8; nr 24 (1921), 4–5.

¹³⁹ „Kolonelleitnant Jaan Lepa VR II/2 ja 3 mälestused pörandaalusest Omakaitsest ja Kaitseliidust Saksa okupatsioonist kuni Vabadussõja alguseni” (käsikiri, 1938), ERA 2124.3.613, 1; Kurvits, 394–395.

¹⁴⁰ Eduard Laamani märkmed vestlusest Johan Laidoneriga (dateerimata): ERA 827.1.24, 50–50p.

selles olevat olnud enamlikest kaugel. Staabis kantud ka veel paguneid, ehkki alates 30. novembrist 1917 oli see, nagu ka auastmed ja aumärgid, enamlaste poolt ametlikult ära kaotatud.¹⁴¹ Õlakute küsimuses tuleb siiski kahelda, sest eriti just Tallinnas, erinevalt näiteks Haapsalust, kus 1. eesti polgu ohvitseridel need tõepoolest veel jaanuariski õlgadel olid, võis nende kandja langeda vasakradikaalselt meelestatud isikute, näiteks Balti laevastiku madruste vägivalla alla.

31. jaanuaril loobus Soots diviisi staabiülema kohuste täitmisest, ametliku põhjenduse kohaselt läks ta haiguspuhkusele. Staabiülema ajuti-seks kohusetäitjaks määrati esialgu staabikapten Ernst Asmann,¹⁴² seejärel kindralstaabi alampolkovnik Andres Larka, kes siiski ei jõudnud ametikohale asuda, sest enne võtsid enamlased diviisi staabi üle.¹⁴³ Mis puutub Sootsi, siis, olles sõjaväelaste kongressil enamlaste teravdatud tähelepanu alla sattunud, oli ta tegelikult arreteerimise kartuses staabiülema kohalt lahkunud ja läinud varju isatallu Helme kihelkonnas.¹⁴⁴ Kartusteks oli ka põhjust. Enamlased olid 1918. a jaanuari lõpupäevil, prognoosides oma kaotust Eesti Asutava Kogu valimistel, need katkestanud ning alustanud oma vastaste arreteerimist.¹⁴⁵ Näiteks vangistati 29. jaanuaril teist korda ka enamlastele juba kaua pinnuks silmas olnud eesti diviisi brigaadiülem polkovnik Aleksander Tõnisson.¹⁴⁶ Johan Pitka, samuti aktiivne rahvusväeosade organiseerija, arvas aga mälestustes, et Soots „ei suutnud selleaegses olukorras orienteeruda”.¹⁴⁷ Võib siiski arvata, et asi polnud niivõrd Sootsi suutmatuses olukorra vajadusi mõista, vaid pigem tema iseloomus. Soots ilmselt ei suutnud alati kuigi diplomaatiliseks jääda, mis omakorda tõi kaasa konflikte.

¹⁴¹ B. Moik, „Esimese Eesti Diviisi algupäevilt” – Eesti rahvusväeosade album I, 74.

¹⁴² Käsk 1. eesti jalaväediviisile 14.02.1918, ERA 3581.1.4, 43.

¹⁴³ Andres Larka, „Kaks sõitu” – Mälestused iseseisvuse võitluspäevilt, I köide, 189.

¹⁴⁴ Jaan Soots, „Iseseisvuse manifesti kuulutamise päewilt” – Kümme esimest aastat: Eesti iseseisvuse 10-aastapäewa mälestusi ja nähteid: 1918–1928 (Tallinn: Kaja, 1928), 21.

¹⁴⁵ Vt Mati Graf, Eesti rahvusriik: ideed ja lahendused: ärkamisajast Eesti Vabariigi sünnini (Tallinn: Tallinna Raamatutrükikoda, 1993), 216–217.

¹⁴⁶ Aleksander Tõnissoni teenistusleht, ERA 495.7.6254, 20.

¹⁴⁷ Johan Pitka, Minu mälestused suure ilmasõja algusest Eesti Vabadussõja lõpuni: 1914–1920 (Tallinn: Olion, 1993), 19.

Saanud teada, et Saksa väed Saaremaal kavatsevad peagi mandrile tungida, tegi 1. eesti polgu ülem polkovnik Ernst Pödder ettepaneku suunata Saaremaale saadikud, kes teataksid väljakuulutatava Eesti Vabariigi erapooletusest Saksa-Vene sõjas. Päts ja Laidoner kiitsid selle heaks ning õöl vastu 18. veebruari jõudsidki emissarid Kuressaarde.¹⁴⁸ Samal päeval algas Keskriikide pealetung idarindel. 19. veebruaril, kui Maanõukogu moodustas iseseisvuse väljakuulutamiseks Eestimaa Päästmise Komitee, saabusid enamlased, täpsemalt Eesti Sotsialistlike Sõjameeste Nõukogu täidesaatva komitee sõjaväeosakonna esindajad, eesti diviisi staabi üle võtma. Enamlased olid otsustanud ilmselt eelmisel päeval staabi merekindluse komandandist mööda minnes laiali saata.¹⁴⁹ Diviisi staabi töötajatele tehti ettepanek astuda enamlaste teenistusse, kuid keegi ei olevat nõustunud. Enne lahkumist kutsus Laidoner staabipersonali enda kabinetti, tänas koostöö eest ja kiitis enamlaste ettepanekust keeldumise heaks. Ühtlasi olevat avaldanud ta „kindlat lootust”, et tuleb aeg, kui kõik saavad jälle üheskoos edasi teenida.¹⁵⁰ Staabi üle võtnud ülalnimetatud osakonna esindajalt sai Laidoner tõendi, et on lubatud kuni 11. aprillini puhkusele oma valitud sihtkohta, misjärel pidi ta ilmuma omal valikul ühe rindestaabi käsutusse.¹⁵¹ Tegelikult olid rahvusväeosad selleks ajaks meeste arvult kokku kuivanud ja diviisile ettenähtud koosseisust oli olemas veel kõigest ligi veerandi jagu inimesi. Üks osa mehi oli demobiliseeritud või lastud pikaajalisele puhkusele, paljud olid lihtsalt deserteerinud.¹⁵²

Saksa vägede saabumisel ei kavatsenud Laidoner Eestisse jääda. Nagu ta ise põhjendas, arreteerisid sakslased tema teada kõik luureohvitserid, ent Laidoner oli maailmasõja ajal pikemat aega sel alal tegutsenud. Talle pakuti küll enese varjamise võimalust maal, näiteks mõnes metsatalus, kuid selline tegevusetus ei tundunud meelitatav. 23. veebruaril, kui Saksa

¹⁴⁸ „Kindral E. Pödder'i mälestusi,” – Eesti rahvusväeosade album III, toim Oskar Kurvits (Tallinn: Selts „1. Eesti Polk”, 1938), 13–14; Laaman, Eesti iseseisvuse sünn, 235–236.

¹⁴⁹ Vt Laaman, „Peeter Suure merekindluse viimased päevad”, 1332.

¹⁵⁰ B. M., „Mälestusi Kaitsevägede Staabi algpäevilt,” *Sõdur* nr 48/49 (1932), 1227; Moik, 74.

¹⁵¹ ERA 495.10.5, 33.

¹⁵² Vitali Lokk, Eesti rahvusväeosad 1917–1918: formeerimine ja struktuur (Tallinn: Argo, 2008), 129.

väed olid juba Tallinnale lähenemas, sõitis ta rongiga Petrogradi.¹⁵³ Mõni päev varem oli Laidoner koos Mari Raamotiga viibinud peoõhtul, mille varjatud eesmärk oli koguda raha Maavalitsuse ametnike toetuseks. Ootamatult saabusid pidu laiali ajama relvastatud eesti enamlased. Majast väljumisel otsiti inimesed läbi, sealjuures Laidonerile soovitatud, et kui tal on revolver, siis andku vabatahtlikult ära. Laidoner aga vastanud „väga üleolevalt ja lühidalt: „Mul on revolver, kuid ära anda seda ei kavatse!” Ja väljuski uksest. Tema läbiotsimine jäi teostamata.”¹⁵⁴

Saksa vägede eest lahkus Venemaale veidi pärast 25. veebruari ka Soots, kelle põhjenduseks oli eelkõige soov sealt tuua ära oma isiklikke asju.¹⁵⁵ Ta käis Moskvast ja jõudis aprilli alguses Eestisse tagasi.¹⁵⁶

Võttes kokku Laidoneri tegevuse rahvusväeosades, olgu esmalt osutatud, et Vene armeesse laialipillatud eesti sõjameeste koondamine eesti rahvusväeosadesse Eestisse 1917. aastal oli üks Vabadussõja võitmise eeldusi. Laidoneri roll polnud selle juures siiski kuigi märkimisväärne. Väeosade organiseerimisel oli suurel hulgal inimestel kahtlemata suuremaid teeneid kui temal, kas või sellepärast, et tema saabumisel Eestisse 1917. a lõpus oli põhiline formeerimistöö juba tehtud. 1. eesti jalaväediviisi intendant kaptan Reimann meenutas hiljem, et diviisis „tundus selgesti Laidoneri head korraldust ja kõva kätt”.¹⁵⁷ Diviisi juhatuse administratiivne tegevus nõuab ajaloolastelt veel põhjalikumat uurimist, kuid olemasolevail andmeil ei näi olevat põhjust arvata, et diviisi juhtivad jõud ei tegutsenud kohusetundlikult ega rakendanud sealjuures kogu oma energiat, teadmisi ja kogemusi nii palju, kui see tollastes keerulistes oludes võimalik oli. Mis puutub veel Laidoneri tegevusse diviisiülemana, siis võib nõustuda, et ta „kasutas igat parajat juhust, et pehmedada teravusi ja luua sobivaid vahekordi poliitiliste kirgede möllus”.¹⁵⁸ See tähendas

¹⁵³ Eduard Laamani märkmed vestlusest Johan Laidoneriga 14.11.1931, ERA 827.1.24, 61–61p; Kures, 35–36 (Voldemar Kurese päevik 3.01.1930).

¹⁵⁴ Mari Raamot, *Minu mälestused* (New York: Kultuur, 1962), 162.

¹⁵⁵ Soots, „Iseseiswuse manifesti,” 23.

¹⁵⁶ Jaan Sootsi ülekuulamisprotokoll 24.09.1940, ERAF 130SM.1.3345, 31.

¹⁵⁷ Reimann, 250.

¹⁵⁸ Aleksander Tõnisson, „Rahvusdiviisi ülemana,” – Johan Laidoner, mälestusi kaasaeglasilt, 77.

ühtlasi hoidumist teravamatest vastuoludest enamlastega. Selle poliitika eesmärk oli võita aega, et säilitada rahvusväeosi kuni soodsamate olude saabumiseni. Tagantjärele on teada, et enamlased asusid veebruaris rahvusväeosi lõplikult likvideerima,¹⁵⁹ mis oleks ilmselt ka teostunud, kui Saksa väed poleks Eestit hõivanud. Kuid Laidoner koos mõttekaaslastega ei saanud seda ette teada, mistõttu nende tegevust tuleb hinnata kui ratsionaalset, eesmärgiga teenida eesti rahvuslikke huve. Seoses Laidoneri tegevusega rahvusväeosades peab samas kindlasti märkima veel ühte asjaolu, millele on osutanud ka Hannes Walter: nimelt, kui ta juba saabus Eestisse hea kuulsusega, siis seejärel ta ühtlasi kinnistas oma autoriteedi tugevasti nii paljude poliitikute kui ka sõjaväelaste seas. Laidoneri autoriteeti tuleb aga arvestada kaaluka tegurina tema ülemjuhatajaks nimetamisel pärast Venemaalt naasmist 1918. a detsembris.¹⁶⁰

Bibliograafia

Arhiivid

Eesti Riigiarhiiv (ERA)

- 495 Sõjavägede Staap
- 827 Laamann, Eduard – ajakirjanik
- 2553 Laidoner, Johan – kindral, Eesti Sõjavägede ülemjuhataja
- 3581 Eesti Sõjavägede Staap
- 4931 Kures, Voldemar – ajakirjanik
- R-1702 Eesti Sõjaväelaste Keskkomitee
- R-1703 Eesti Sõjaväelaste Ülemkomitee

¹⁵⁹ Vt Ago Pajur, „Kui Lembitu polk oli Sakala malev,” – Viljandi muuseumi aastaraamat 2001 (Viljandi: Viljandi Muuseum, 2002), 118–119.

¹⁶⁰ Hannes Walter, „Johan Laidoner,” – Ausalt ja avameelselt Eesti suurmeestest Johan Laidonerist, Jaan Poskast, Konstantin Pätsist, Jaan Tõnissonist, koost Hannes Walter (Tallinn: Perioodika, 1990), 9.

Eesti Riigiarhiivi filiaal (ERAF)

129SM ENSV Riikliku Julgeoleku Komitee lõpetamata uurimistoimikute kollektsioon

130SM ENSV Riikliku Julgeoleku Komitee lõpetatud uurimistoimikute kollektsioon

Eesti Sõjamuuseumi – Kindral Laidoneri Muuseumi arhiivkogu (KLM ar)

3 Johan Laidoner

Kirjandus

Berendsen, R. „Mälestusmärkmeid Jüri Vilmsist.” – *Jüri Vilms mälestustes*, koostanud Hando Runnel. Tartu: Ilmamaa, 1998

Berkis, Kristjan [Berķis, Krišjānis]. „Liitlased koos koolipingil.” – *Johan Laidoner: mälestusi kaasaeglasilt*. Tallinn: Vabariigi Ohvitseride Keskkogu, 1934
Eesti Vabadussõda 1918–1920. 1. köide. Koost August Traksmäa jt. Tallinn: Mats, 1996

I Riigikogu: V istungjärk: [9. märts – 8. aprill 1922]: protokollid nr. 91–116. Tallinn: Riigikogu, 1922

Ганин, Андрей. *Атаман А. И. Дутов*. Москва: Центрполиграф, 2006

Graf, Mati. *Eesti rahvusriik: ideed ja lahendused: ärkamisajast Eesti Vabariigi sünnini*. Tallinn: Tallinna Raamatutrükikoda, 1993

Гражданская война и военная интервенция в СССР: энциклопедия. Главный редактор С. С. Хромов. Москва: Советская энциклопедия, 1983

Järver, Juhan. „Johan Laidoneri kõrgendused, aumärgid ja autasud.” – *Johan Laidoner: mälestusi kaasaeglasilt*

Керсновский, Антон. *История Русской армии, часть III*. Смоленск: Русич, 2004

Керсновский, Антон. *История русской армии: в 4 томах, том 4, 1915–1917 гг.* Москва: Голос, 1994

„Kindral E. Pödder'i mälestusi.” – *Eesti rahvusväeosade album III*, toim Oskar Kurvits. Tallinn: Selts „1. Eesti Polk”, 1938

Kruus, Hans. „Murdekuudel 1917–18: mälestusi ühenduses G. Suitsuga.” – *Looming* nr 9 (1933)

Kröönström, Mati. „Eesti ohvitserid – Georgi ordeni kavalerid.” *Ajalooline Ajakiri* nr 2 (1998): 49–53

- Kröönström, Mati. „Eesti rahvusest kaadriohvitserid Vene armees aastail 1870–1917.” – *Vene aeg Eestis: Uurimusi 16. sajandi keskpaigast kuni 20. sajandi alguseni*, koost Tõnu Tannberg, Eesti Ajalooarhiivi toimetised = *Acta et commentationes Archivi Historici Estoniae*, 14 (21). Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2006
- Kröönström, Mati. „Teenistus Vene armees 1896–1917.” – *Unustamatu: kindral Aleksander Tõnisson: artikleid ja mälestusi*, koost Leo Tõnisson ja Leho Lõhmus. Tallinn: SE & JS, 2004
- Kukk, H. „The failure of Judenich’s Northwestern Army in 1919: A Dissenting White Russian View.” *Journal of Baltic Studies* no 4 (1981)
- Kures, Voldemar. *Seitsme lukuga suletud raamat*. Tartu: Ilmamaa, 2006
- Kurvits, Oskar. „Rahvusdiviisi ülemana 1. Eesti rügemendis.” – *Johan Laidoner: mälestusi kaasaeglasilt*
 „Kümne aasta eest. Kuidas loodi Esimese Eesti diviisi staap, mis sai aluseks Iseisva Eesti Sõjavägede staabile.” *Sõdur* nr 49/50 (1927)
- Laaman, Eduard. „Peeter Suure merekindluse viimised päevad.” *Sõdur* nr 50/51/52 (1931)
- Laaman, Eduard. *Eesti iseseisvuse sünd, 1. osa*. 2. trükk. Stockholm: Vaba Eesti, 1964
- Laats, A. „Onu Peeter Saarsen jutustab.” – *Johan Laidoner: mälestusi kaasaeglasilt*
 Laidoner, Johan. „K. Päts Eesti Ajutise Valitsuse juhina Vabadussõja algpäevil.” – *K. Päts: tema elu ja töö: kaasaeglaste mälestusi*. Tallinn: K. Pätsi 60 a. sünnipäeva mälestamise komitee, 1934
- Lango, Troadi. „Lapsepõlv ja vanemate elukäik (ema jutu järgi).” – *Johan Laidoner: mälestusi kaasaeglasilt*
- Larka, Andres. „Akadeemias.” – *Johan Laidoner: mälestusi kaasaeglasilt*
- Larka, Andres. „Kaks sõitu.” – *Mälestused iseseisvuse võitluspäivil, I köide, Revolutsioon ja okupatsioon 1917–1918*. Tallinn: Rahvaülikool, 1927
- Lill, Paul. „Mälestuste kilde.” – *Johan Laidoner: mälestusi kaasaeglasilt*
- Lokk, Vitali. *Eesti rahvusväeosad 1917–1918: formeerimine ja struktuur*. Tallinn: Argo, 2008
- Lään, Irene ja Lään, Tanel. „Ma olen eestiaegne...”: Maria Laidoneri 1953. aastal kirjutatud palvekirjad Vladimiri vanglast.” – *Laidoneri Muuseumi aastaraamat* nr 3/2003, koostanud Leho Lõhmus
- Lään, Irene ja Lään, Tanel. „Püünis kahele: J. Laidoner Pensas – aprill 1941.” – *Laidoneri Muuseumi aastaraamat* nr 1/2001, koostanud Leho Lõhmus

- „Maria Laidoneri lugu. Kirja pandud Kaupo Deemanti poolt.” – *Kindral Johan Laidoner – 115 aastat sünnist*, koost Mati Õun. Tallinn: Tammiskilp, 1999
- M., B. „Mälestusi Kaitsevägede Staabi algpäevilt. *Sõdur* nr 48/49 (1932), 1227
- Maasing, Richard. „62. diviisi staabi ülem.” – *Johan Laidoner: mälestusi kaasaeglasilt*
- Maasing, Richard. „Kaukaasias ja maailmasõjas.” – *Johan Laidoner: mälestusi kaasaeglasilt*
- Moik, B. „Esimese Eesti Diviisi algupäevilt.” – *Eesti rahvusväeosade album I*
- Pajur, Ago. „Kui Lembitu polk oli Sakala malev.” – *Viljandi muuseumi aastaraamat 2001*. Viljandi: Viljandi Muuseum, 2002
- Piip, Ants. *Tormine aasta: ülevaade Eesti välispoliitika esiajast 1917.–1918. aastal dokumentides ja mälestusis*. 2. trükk. Örebro: Vaba Eesti, 1966
- Pitka, Johan. *Minu mälestused suure ilmasõja algusest Eesti Vabadussõja lõpuni: 1914–1920*. Tallinn: Olion, 1993
- Päts, Konstantin. „Tulek Eesti rahvuslikkusesse väeosadesse.” – *Johan Laidoner: mälestusi kaasaeglasilt*
- Raamot, Ilmar. *Mälestused, 1. osa*. [Stockholm]: Vaba Eesti, 1975
- Raamot, Mari. *Minu mälestused*. New York: Kultuur, 1962
- Reimann, R. „Mälestusi ja soove.” – *Johan Laidoner: mälestusi kaasaeglasilt*
- Reintam, Marika. „... Minu isiklik saatus on seotud Eesti saatusega...” – *Kindral Johan Laidoner – 115 aastat sünnist*
- Riisenberg, J. „Eesti ratsavägi 1917. aastast ja temaga ühenduses olevad sündmused.” *Sõdur* nr 19 (1921), nr 20 (1921), nr 22 (1921), nr 24 (1921)
- Рутыч, Николай. *Белый фронт генерала Юденича: Биографии чинов Северо-Западной армии*. Москва: Русский путь, 2002
- Rätsep, Artur. *Ruudi Toomsalu meenutab*. Tallinn: Videvik, 2001
- Saarsen, Villem Leopold. *See mis ma nägin*. Stockholm: V. Saarsen, 1978
- [Saarsen, Villem]. „Õhtu ülemjuhataja kodus.” – *Johan Laidoner*. Koost Villem Saarsen. Stockholm: [s.n], 1953
- Siimon, A[leksander]. „Elust ja tegevusest.” – *Johan Laidoner: mälestusi kaasaeglasilt*. Tallinn: Vabariigi Ohvitseride Keskkogu, 1934
- Soots, Jaan. „Iseseiswuse manifesti kuulutamise päewilt.” – *Kümme esimest aastat: Eesti iseseiswuse 10-aastapäewa mälestusi ja nähteid: 1918–1928*. Tallinn: Kaja, 1928
- Soots, Jaan. „Mälestused esimese Eesti diviisi ja selle staabi loomise päevilt.” *Sõdur* nr 49 (1924), nr 2–4

- Strandman, Otto. „Autonoomia ja okupatsioon.” – *Mälestused iseseisvuse võitluspäivilt, I köide*
- Шахов, А. „Георгиевские части Российской армии.” *Цейхгауз* № 4 (1/1995)
- Šneider, P. „Endise Vene kindralstaabi arvamine kindral Laidonerist.” – *Johan Laidoner: mälestusi kaasaeglasilt*
- Залесский, Константин. *Кто был кто в Первой мировой войне: Биографический энциклопедический словарь*. Москва: Астрель, 2003
- Tuisk, Mart. „Eluloolisi andmeid.” – *Johan Laidoner: mälestusi kaasaeglasilt*
- Tõnisson, Aleksander. „Rahvusdiviisi ülemana.” – *Johan Laidoner, mälestusi kaasaeglasilt*
- Walter, Hannes. „Johan Laidoner.” – *Ausalt ja avameelselt Eesti suurmeestest Johan Laidonerist, Jaan Poskast, Konstantin Pätsist, Jaan Tõnissonist*, koost Hannes Walter. Tallinn: Periodika, 1990
- Walter, Hannes. „Salaluure Eesti Vabariigi sündimise ajal.” – *Luuramisi: salateenistuste tegevusest Eestis XX sajandil: artiklite ja dokumentide kogumik*, koost Tiit Noormets, Kistler Ritso Eesti Sihtasutus 2. Tallinn: Umara, 1999
- Vildenau, Nikolai. „Isiklikke mälestusi eesti rahvusväeosade asutamisest.” – *Eesti rahvusväeosade album I*, toim Oskar Kurvits. Tallinn: Selts „1. Eesti Polk”, 1935
- Õun, Mati. Teenistus „Vene sõjaväes.” – *Kindral Johan Laidoner – 115 aastat sünnist*

Käsikirjad

- „Kolonelleitnant Jaan Lepa VR II/2 ja 3 mälestused pörandaalusest Omakaitsest ja Kaitseliidust Saksa okupatsioonist kuni Vabadussõja alguseni”. Käsikiri, 1938, ERA 2124.3.613
- „Res. kapten J. Põdra isiklikke mälestusi ja dokumente 1915–1924. a.” Käsikiri, 1937, ERA 2124.3.1050
- Rotschild, K. „Eesti sõjavägede loomise ajalugu 1917. a. III Diviisi formeerimise luba saamisest kuni Saksa okupatsioonini.” Käsikiri, [s.a], ERA 2124.3.1147

Ajakirjandus

- Eesti Päevaleht Stockholmis 1960
- Huvitav Žurnaal 1933/1934
- Kaja 1920
- Võitleja 1954

Internet

Месснер, Е.; Вакар, С.; Вербицкий, Ф. „Российские офицеры.” 18. märts 2011. <http://www.rovs.atropos.spb.ru/index.php?view=publication&mode=text&id=39>

Русская армия в Первой мировой войне. <http://www.grwar.ru/persons/persons.html?id=718>, 18. märts 2011